

Social Reassessment of International Projects Experiences in Community Development: Study of Sustainable Management of Land and Water Resources (SMLWR) in the Hablerud Basin, Iran

Moosa Anbari¹, Mohammad Eskandari Nasab^{2*}

1. Professor, Department of Social Development Studies, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Ph.D. Candidate in Sociology of Social-Rural Development, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

* Corresponding Author, Eskandari.m1991@ut.ac.ir

Received Date:
16/02/2025

Revise Date:
09/08/2025

Accepted Date:
12/09/2025

Published Date:
21/09/2025

Article Info Abstract

Research Paper
Volume 3, Issue 1, Spring and Summer, 2025
Pages 157-178

In Iran, numerous initiatives have been undertaken to operationalize the concept of sustainable and participatory development within local communities. Documenting and analyzing the social lessons learned from these experiences is vital for improving implementation mechanisms and informing the design of future programs by both responsible institutions and the academic community. Among these initiatives, the National Action Programme for “the Sustainable Management of Land and Water Resources in the Hablerud Watershed” (SMLWR) stands out as one of the most significant local and rural development projects. Implemented in two phases (Phase I: 1998–2003; Phase II: 2012–2016) through collaboration with national and international organizations, the project aimed to enhance and sustain rural livelihoods through the participatory and optimal management of natural resources. The main objective of this article is to examine the achievements and challenges of the project’s implementation. To this end, the study employs a qualitative meta-synthesis method, reviewing and analyzing 30 reports and studies conducted on the project using a census-based approach. Findings indicate that organizational fragmentation, weak alignment between the project and local social values and capacities, and the hierarchical structure of rural communities were among the key challenges faced during implementation. Conversely, the promotion of local participation—particularly through capacity-building, skills training, and empowerment of village councils and indigenous institutions—was a noteworthy achievement. The Hablerud experience suggests that future success in similar projects depends on fostering inter-organizational coordination, establishing procedural coherence, systematically integrating non-governmental and private sector capacities, enhancing local community participation, and mobilizing indigenous knowledge and stakeholder capabilities.

Keywords: Sustainable Management of Resources, Hablerud Project, Indigenous Values, Sustainable Development, Participatory Development, Community Development.

Cite this article:

Anbari, M., Eskandari Nasab, M., (2025). Social Reassessment of International Projects Experiences in Community Development: Study of Sustainable Management of Land and Water Resources (SMLWR) in the Hablerud Basin, Iran. *Journal of Rural Development and Extension Studies*, 3(1), 157-178.

 <https://doi.org/10.30470/jrdes.2025.2053628.1055>

2821-2266 © University of Zanjan.

This is an open access article under the CC BY-NC/4.0/License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Sustainable and participatory development has been one of the key paradigms in global development discourse, particularly since the late 20th century. Iran, as a developing country with vast rural communities, has implemented multiple projects to enhance the sustainable management of natural resources while ensuring community participation. The National Action Programme for the Sustainable Management of Land and Water Resources (SMLWR) in the Hablerud Basin (Iran) represents a significant case study of such efforts. This project was launched to improve rural livelihoods while maintaining an environmentally conscious and participatory approach. Implemented through the collaboration of national and international organizations, the project aimed at empowering local institutions and fostering stakeholder engagement. However, despite its successes, the project faced challenges. This study aims to critically reassess the achievements and challenges of the SMLWR project through a qualitative meta-synthesis, analyzing existing documents and reports to provide insights into the effectiveness and limitations of community development initiatives in Iran.

Methodology

The research employs a qualitative meta-synthesis approach, which involves the systematic review and integration of findings from multiple studies, reports, and documents related to the SMLWR project. A total of 28 academic papers, government reports, and project assessments were analyzed. The data collection process focused on identifying the major outcomes and shortcomings of the project while evaluating the degree of participation by local communities and organizations. The analysis followed a thematic coding approach, extracting key themes such as governance, participation, sustainability, and socio-economic impact.

Results and discussion

The study reveals that the project had several notable achievements:

- Strengthening participatory governance: The project successfully mobilized local councils and institutions, fostering a more inclusive decision-making process.
- Improving water and land management: The introduction of sustainable agricultural practices

helped improve land productivity and mitigate water shortages.

- Enhancing local livelihoods: Economic empowerment programs, including eco-tourism and agricultural cooperatives, contributed to income diversification.
- Community skill-building and education: Training programs provided rural populations with technical skills in resource management and entrepreneurship.

However, several challenges hindered the project's effectiveness:

- Institutional and organizational inconsistencies: Lack of coordination among governmental agencies and poor integration with local governing bodies led to inefficiencies.
- Cultural and social adaptation issues: The project's approach did not fully align with local traditions and hierarchies, leading to resistance from some community members.
- Financial and administrative constraints: Inconsistent funding and bureaucratic inefficiencies delayed several key initiatives.
- Environmental trade-offs: While promoting conservation, certain interventions inadvertently disrupted local ecosystems.

Conclusion

The study concludes that while the SMLWR project achieved considerable success in fostering participatory rural development, its effectiveness was hampered by governance challenges and socio-economic constraints. Future projects should emphasize stronger institutional coordination, enhanced financial planning, localized decision-making processes, and greater reliance on indigenous knowledge.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Authors' Contribution

Both authors contributed equally to the conceptualization, analysis, and writing of this article.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest related to this study.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های بین‌المللی توسعه محلی در ایران: مطالعه طرح مدیریت پایدار منابع آب و خاک حبله‌رود

موسی عنبری^۱، محمد اسکندری نسب^{۲*}

۱. استاد، گروه مطالعات توسعه اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی توسعه اجتماعی-روستایی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ انتشار:
۱۴۰۴/۰۶/۳۰

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۶/۲۱

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۴/۰۵/۱۸

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۱۱/۲۸

اطلاعات مقاله چکیده

در ایران طرح‌های متعددی در راستای عملیاتی کردن ایده توسعه پایدار و مشارکتی در اجتماعات محلی ایران، اجرا شده که تشریح درس‌آموخته‌های اجتماعی آنها در راستای بهبود سازوکارهای اجرایی و طرح‌ریزی طرح‌های آتی، برای نهادهای متولی و جامعه علمی بسیار مهم است. در این زمینه «برنامه اقدام ملی مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک در حوزه آبریز حبله‌رود»، یکی از مهم‌ترین پروژه‌های توسعه محلی و روستایی بوده که با همکاری سازمان‌های ملی و بین‌المللی در دو فاز (اول: ۱۳۸۲-۱۳۷۷ و دوم: ۱۳۹۵-۱۳۹۱)، در راستای بهبود و پایدارسازی معیشت جوامع روستایی با تأکید بر مدیریت بهینه و مشارکتی منابع طبیعی و انجام شد. هدف اصلی مقاله بررسی دستاوردها و چالش‌های اجرای طرح تشریح شود. برای نیل به این هدف با استفاده از روش «فرا ترکیب» و تمام‌شماری اسناد و مطالعات صورت‌گرفته درباره طرح مذکور، ۳۰ گزارش و تحقیق بررسی شد. مطابق یافته‌های مقاله حاضر، ناهماهنگی‌های سازمانی، اشکال ضعیف انطباق طرح با ارزش‌ها و ظرفیت‌های اجتماعی و نظام سلسله‌مراتبی محلی، چالش‌های اصلی در فرایند اجرای طرح بوده است. از سویی، آموزش و تقویت مهارت‌ها و مشارکت مردمی با تأکید بر نهادها و نظام شورایی محلی، از جمله دستاوردهای طرح بوده است. در نهایت تجارب و درس‌آموخته‌های طرح حبله‌رود آن است که برای موفقیت بیشتر پروژه‌های مشابه، ایجاد هماهنگی و وحدت رویه میان بخش‌های اجرایی، بهره‌گیری ضابطه‌مند از بخش غیردولتی و خصوصی، افزایش آگاهی و مشارکت جوامع محلی و استفاده از دانش و ظرفیت‌های بومی ذی‌نفعان امری ضروری است.

دوره ۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴
مقاله پژوهشی
صفحه ۱۵۷-۱۷۸

کلید واژه‌ها: مدیریت پایدار منابع، طرح حبله‌رود، توسعه پایدار، توسعه مشارکتی، توسعه محلی، ارزش‌های بومی.

Eslandari.m1991@ut.ac.ir

*نویسنده مسئول:

ارجاع به این مقاله: عنبری، موسی؛ اسکندری نسب، محمد (۱۴۰۴) بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های بین‌المللی توسعه محلی در ایران: مطالعه طرح مدیریت پایدار منابع آب و خاک حبله‌رود، دو فصلنامه تحقیقات ترویج و توسعه روستایی ۳(۱)، ۱۵۷-۱۷۸.

 <https://doi.org/10.30470/jrdes.2025.2053628.1055>

2821-2266 © University of Zanjan.

This is an open access article under the CC BY-NC/4.0/License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

مقدمه

در دهه ۱۹۷۰، تغییر رویکردهای سنتی به اصلاحات در سازمان‌های دولتی، به‌ویژه در جوامع در حال توسعه، تمرکز بر همکاری‌های بین‌المللی و تبادل تجربیات به‌منظور رسیدن به توسعه پایدار و کاهش نابرابری‌های جهانی و تأکید بر مشارکت مردمی مورد حمایت قرار گرفت. همچنین توجه به محیط زیست با حمایت و مشارکت و تاب‌آوری مردمی در برابر پدیده‌های نوظهور تغییر اقلیم، گرمایش زمین و... از اهمیت بیشتری برخوردار گردید. این موضوعات در اسناد سازمان ملل همچون «اهداف توسعه هزاره» و «اهداف توسعه پایدار» به‌وضوح تکرار و برجسته شده‌اند. (United Nations, 2000; United Nations, 2015)

از نیمه دوم دهه ۱۹۷۰ میلادی، در پی آثار ناخواسته و مخرب اجتماعی و زیست‌محیطی برنامه‌های توسعه در سطح جهانی، مقولات پایداری، تاب‌آوری و توسعه مشارکتی در ادبیات دانشگاهی و گزارش‌های سازمان‌های بین‌المللی مورد تأکید قرار گرفت. توسعه پایدار به معنای توجه هم‌زمان به رشد اقتصادی، عدالت اجتماعی و حفاظت از محیط زیست است. همچنین نیاز به داشتن رویکرد جامع حاوی تمامی جنبه‌های توسعه، از رسالت‌های توسعه پایدار به حساب می‌آید. در این مسیر، به‌جای نگرش‌های تک‌بعدی به توسعه، نگاهی جامع و هم‌زمان به مسائل اقتصادی، اجتماعی و محیط زیستی مطرح شد. با گذشت زمان، رویکردهای جدید در مدیریت و برنامه‌ریزی، بر مشارکت همگانی و رویکردهای متوازن تأکید کردند. (United Nations, 2000; UNDP, 2020)

بسیاری از کشورها با بهره‌گیری از تجربیات و دانش بین‌المللی، به سمت تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه پایدار و کاهش مشکلات محیط زیستی حرکت کردند. در ایران نیز برنامه اقدام ملی «مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک»^۱ در حوزه آبریز حبله‌رود اجرا شد. در مقاله حاضر به دستاوردها، چالش‌ها و تجارب توسعه‌ای حاصل از این طرح پرداخته می‌شود.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

بعد از جنگ جهانی دوم با تشکیل سازمان‌های بین‌المللی از جمله بانک جهانی، برای پیشبرد برنامه‌ها و ایده‌های توسعه در دنیا به‌ویژه توسعه با مشارکت مردم، به دانش علوم اجتماعی نیاز مبرم بود. ورود علوم اجتماعی به برنامه‌های بانک جهانی، با نقد مدل‌های اقتصادی پول‌محور و طرح مدل توسعه مردم‌محور از سوی میخائیل سرنیا^۲ همراه بود. سرنیا (۱۹۸۵) با تدوین کتاب «قرار دادن مردم در اول»^۳، ابتدایی‌ترین مباحث توسعه مشارکتی در برنامه‌های توسعه محلی و روستایی را مطرح کرد. بعد از ایشان رابرت چمبرز^۴ با آثار متعدد خود به‌ویژه کتاب توسعه روستایی «اولویت‌بخشی به فقرا» (۱۳۹۷) و «کدام واقعیت مهم است: قراردادن اولی‌ها در آخر»^۵ (۱۹۹۷) رهبری جنبش توسعه مشارکتی را به دست گرفت. چمبرز با طرح ایده توسعه از پایین، معیشت پایدار و خلق روش‌های ارزیابی مشارکتی روستایی، ادبیات توسعه مشارکتی را ارتقا بخشید و افق نوینی برای برنامه‌های توسعه محلی و روستایی ترسیم کرد. از این منظر دستیابی به توسعه همراه با معیشت پایدار، نیازمند رویکردی از پایین به بالا با سازوکارهای خاص برای توانمندسازی جوامع محلی است. به این معنی که مردم محلی باید قادر باشند مشکلات را شناسایی و تحلیل و درباره اولویت‌های خود تصمیم‌گیری کنند، راه‌حل‌های مناسب پیشنهاد دهند، اعتماد به نفس برای تخصیص و سرمایه‌گذاری پول خود داشته باشند و حمایت‌ها بیرونی‌ها را برای اجرای پروژه‌ها جلب کنند و در نهایت، پیشرفت طرح را نظارت و ارزیابی کنند. در واقع بهره‌وری از منابع پایه در توسعه اجتماعات محلی و روستایی، تنها با توجه به تغییر نگرش‌های بهره‌برداران اصلی و با مشارکت آگاهانه مردم و نهادهای مشارکتی محلی امکان‌پذیر نیست. (بینگتون، ۱۴۰۰: ۱۱۲؛ مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۴۸) در حال حاضر، مدل‌های مشارکتی مطرح‌شده در برنامه‌های توسعه، به خلق روش‌شناسی مدیریت قابل استناد و قابل اتکا در مشارکت مردمی در توسعه محلی و روستایی انجامیده است. (چمبرز، ۱۳۹۷)

1. Sustainable Management of Land and Water Resources (SMLWR)
2. Cernea
3. Putting people First.
4. Chambers
5. Whose Reality Counts? Putting the First Last.

بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های / عنبری و اسکندری نسب

در سال‌های دهه ۹۰ میلادی، مجمع عمومی سازمان ملل متحد همچنان بر ایده توسعه پایدار به معنای برآوردن نیازهای کنونی بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده برای تأمین نیازهای خود تأکید می‌کرد. توسعه پایدار در کنفرانس محیط زیست و توسعه سازمان ملل در ريو ۱۹۹۲ به‌طور خاص برجسته شد. در مباحث محتوایی و دستور کار اجلاس مربوطه، موضوع «مشارکت مردمی و رفع فقر» به‌عنوان مسیرهای تأمین‌کننده پایداری مطرح شد. در نتیجه این کنفرانس و بیانیه آن، کشورهای عضو موظف به در نظر گرفتن ملاحظات زیست‌محیطی در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی و اجتماعی شدند. ایران نیز با همکاری و هدایت سازمان خواروبار و کشاورزی ملل متحد^۱ و برنامه توسعه ملل متحد^۲ چنین راهبردی را در طرح، حبله‌رود به اجرا در آورد. (Kazemi et al., 2014: 2)

زمینه‌های اجرای طرح حبله‌رود:

افزایش جمعیت و نیاز روزافزون به غذا و آب، فشار زیادی بر منابع طبیعی وارد می‌کند. افزایش بهره‌برداری بی‌رویه از منابع آب‌و خاک و عدم استفاده از فنون مناسب کشاورزی و آبیاری، منجر به تخریب و کاهش کیفیت این منابع می‌شود. در این زمینه، اجرای طرح‌های توسعه منابع طبیعی با هدف بهبود و ارتقاء مدیریت منابع آب‌و خاک، می‌تواند به حفظ و احیای این منابع کمک کند. یکی دیگر از دلایل اجرای این طرح‌ها، کنترل تغییرات اقلیمی و تأثیرات آن بر منابع آب‌و خاک است؛ چراکه معیشت روستاییان به کشاورزی و به تبع آن آب‌و خاک وابسته است. (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۴۶) تغییرات اقلیمی منجر به تغییر الگوهای بارندگی و افزایش دمای زمین شده است که این امر می‌تواند به کاهش منابع آب و فرسایش گسترده خاک و تشدید بروز بلایای طبیعی مانند سیلاب و خشکسالی منجر شود. در این زمینه، مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک می‌تواند به کاهش تأثیرات منفی تغییرات اقلیمی کمک کند. (حسینی و همکاران، ۱۳۸۵)

تمرکز این برنامه ملی، ایجاد یک فرایند تصمیم‌گیری جمعی با هدف امنیت غذایی و حفظ منابع طبیعی از طریق مشارکت جوامع محلی بود. اولین مرحله از این طرح در سال ۱۹۹۷ آغاز شد و پس از بررسی اسناد، رویدادها، یافته‌های پژوهشی ارزیابی و تأمین بودجه، مرحله دوم آن در سال ۲۰۰۷ شروع شد. هدف اصلی برنامه «اقدام ملی مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک» (SMLWR) شامل بهبود روش‌ها، استراتژی‌ها، سیاست‌ها و ابزارهای مناسب در راستای: (۱) غلبه بر ادامه تخریب منابع خاک و آب، (۲) مشارکت محدود جامعه در تصمیم‌گیری، (۳) نبود رویکردهای جامع و یکپارچه به برنامه‌ریزی توسعه، (۴) ضعف‌های نهادی و منابع انسانی و (۵) برنامه‌ریزی و مدیریت ناپایدار منابع بود. (جزی و همکاران، ۱۳۹۶)

این روش به‌عنوان اولین تمرین در هماهنگی فعالیت‌های مدیریتی بین جوامع روستایی و کارشناسان دولتی محلی (Amiraslani & Dragovich, 2010: 148) با طرح‌های جدید و دستاوردهای جهانی هماهنگ شده و تا برنامه‌های بین‌المللی و نهادهای مرتبط با حفاظت آب‌و خاک اعمال گردید. نهایتاً این تلاش‌ها به ارائه الگوی مشارکت پایدار در برنامه‌های حفاظت آب‌و خاک منجر گردید که سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور این الگو را در طراحی و اجرای این طرح‌ها به کار گرفت. (سلمانی مقدم، ۱۳۸۵: ۶۱۰)

طرح حبله‌رود بر اساس برنامه مشترک بین دولت جمهوری اسلامی ایران و برنامه عمران ملل متحد (UNDP) با همکاری و مشاوره سازمان فائو، از سال ۱۳۷۶ در حوزه آبخیز حبله‌رود، به‌عنوان منطقه نمونه آغاز شد. این طرح در گستره‌ای حوزه آبریز حبله‌رود به وسعت یک میلیون و ۲۰۰ هزار هکتار از اراضی استان‌های تهران و سمنان، به‌عنوان منابع اصلی تأمین آب کشاورزی و شرب منطقه اجرا شده است. روستاهای پیشاهنگ در استان تهران شامل هشت روستا در دو زیرحوزه دلیچایی و نمروود (در شهرستان‌های دماوند و فیروزکوه) و در استان سمنان شامل نه روستا و سه مرتع در دو زیرحوزه رامه و ایچ انتخاب شدند. (میرکیایی، ۱۳۸۵: ۶۳۷)

براساس اسناد رسمی، این طرح یک برنامه مدیریت حوزه آبخیز است که تأکید ویژه‌ای بر ترتیبات نهادی مناسب یا سیستم‌های مدیریت جامع برای امنیت غذایی و کاهش فقر از طریق حاکمیت پایدار منابع طبیعی دارد. (Kazemi et al., 2014: 3) هدف اصلی

1. Food and Agriculture Organization of The United Nations (FAO)
2. United Nations Development Programme (UNDP)

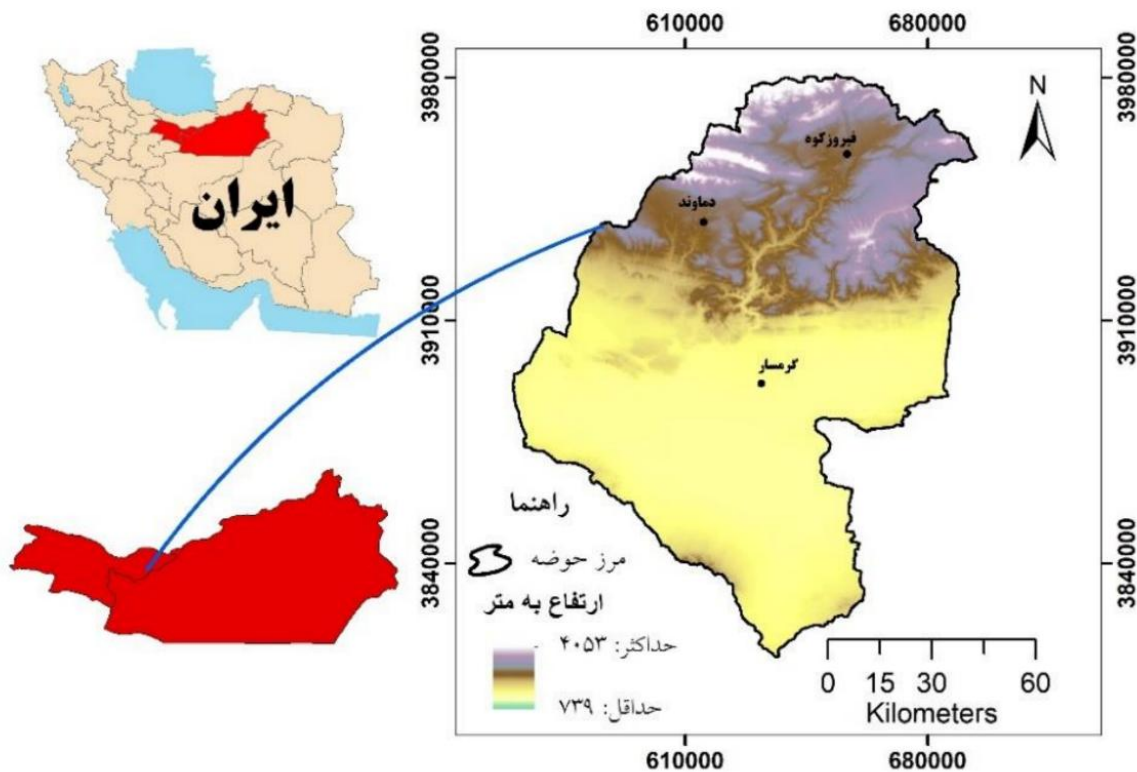
تحقیقات ترویج و توسعه روستایی، دوره ۳، شماره ۱، ۱۵۷-۱۷۸، بهار و تابستان ۱۴۰۴
 آن (۱) دستیابی به الگوی مدیریت مشارکتی منابع طبیعی و (۲) بهبود کیفیت زندگی کاربران منابع طبیعی با تأکید بر بهره‌برداری پایدار
 تدوین و اجرا شد. در تدوین این طرح، از تجارب بین‌المللی و روش‌های نوین مدیریت منابع طبیعی استفاده گردید. (دفتر طرح حبله‌رود،
 ۱۳۷۶: ۸۶ به نقل از رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۷۱؛ میرکیایی، ۱۳۸۵) درواقع این طرح شامل چهار بخش با مدیریت‌های زیر بود:

جدول ۱: بخش‌های اصلی طرح

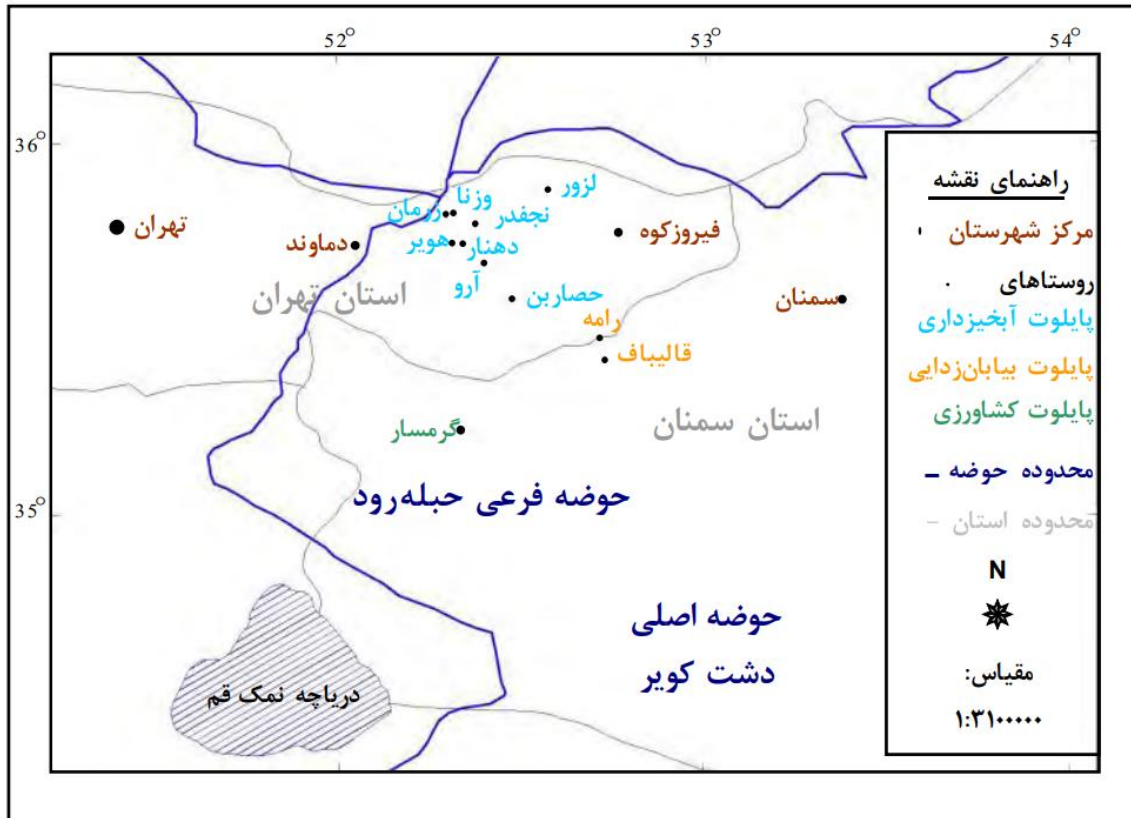
بخش	مدیریت
آبخیزداری	معاونت آبخیزداری وزارت جهاد سازندگی وقت
بیابان‌زدایی	دفتر تثبیت شن و بیابان‌زدایی سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور
آبیاری و زهکشی	موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی وزارت کشاورزی وقت
چترا ^۱ (حمایتی)	دو وزارتخانه وقت (جهاد سازندگی، کشاورزی)، دو سازمان (مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، جنگل‌ها و مراتع کشور)

(منبع: کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۹؛ سلیمانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۶)

این طرح به‌منظور مدیریت پایدار منابع آب‌و‌خاک، احیای منابع طبیعی و کاهش خطرات سیلاب، ایجاد اشتغال و توسعه اقتصادی در
 مناطق روستایی، بهبود زیرساخت‌های محلی و توسعه بوم‌گردی (اکوتوریسم) طراحی و در دو فاز عملیاتی اجرا شد؛ فاز نخست از سال
 ۱۳۷۷ تا ۱۳۸۲ بر مدیریت مشارکتی در ارتباط با منابع آب و خاک متمرکز بود و فاز دوم نیز با هدف تدوین مدل مدیریت یکپارچه در
 حوضه آبخیز از سال ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۵ اجرا شد. (جزی و گرشاسبی، ۱۳۹۴؛ شلیمانی‌مقدم و همکاران ۱۳۹۲)

نقشه ۱. موقعیت حوزه آبریز، حبله‌رود در چینه سرزمینی ایران (کریمی سنگچینی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۶)

نقشه ۲: موقعیت روستاهای پایولت طرح حبله رود (منبع: قرنی آرانی، ۱۳۹۴: ۱۲۷)

روش‌شناسی

مقاله حاضر، با روش فراترکیب کیفی^۱ مطالعات موجود انجام شده است. این روش شامل گردآوری تحقیقات و گزارش‌های مربوط به موضوع و تحلیل یافته‌های آنها از حیث نزدیکی یا ناهم‌سویی با یکدیگر است (Finlayson & Dixon, 2008: 59-60)؛ این روش بیشتر تفسیرگرا و به دنبال درک و توضیح پدیده‌ها است (Walsh & Downe, 2005: 204).

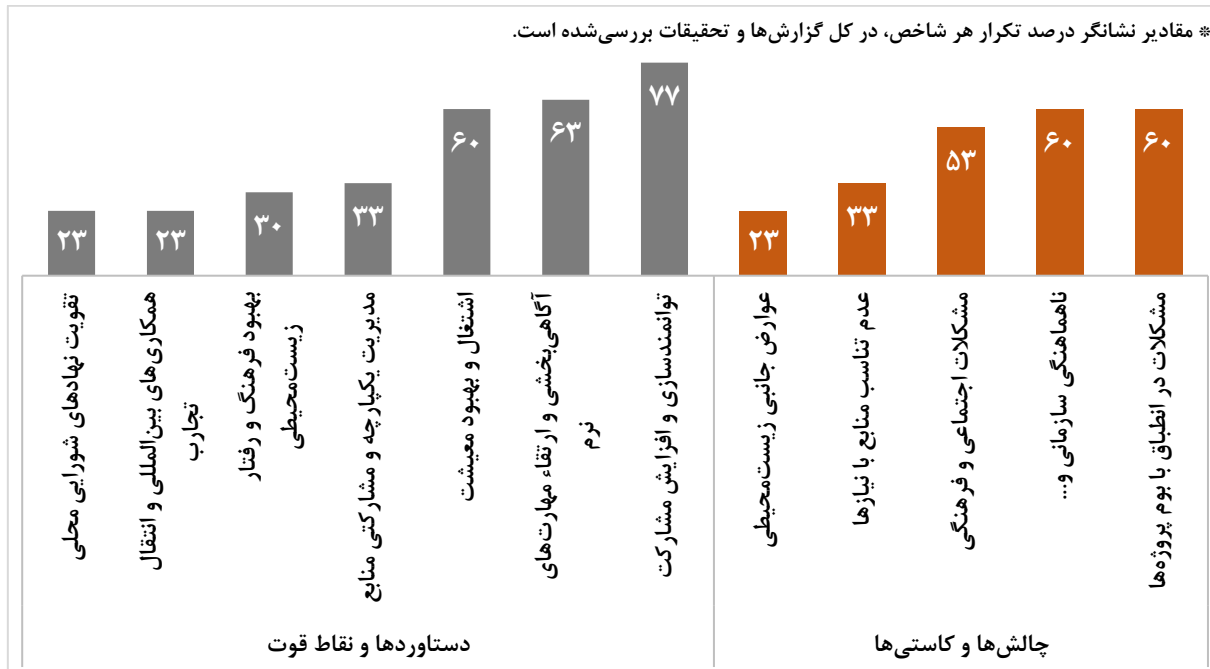
در پژوهش حاضر، کلیه اسناد، گزارش‌ها و تحقیقات علمی معتبر مرتبط با موضوع طرح حبله رود (۳۰ گزارش و تحقیق) گردآوری، تحلیل و بررسی شده‌اند. ابتدا اطلاعات مربوط به اهداف، ساختار و دستاوردهای طرح‌ها جمع شد و سپس از طریق تحلیل کیفی داده‌ها، الگوها و مضامین اصلی استخراج شدند. به این‌صورت که با استفاده از نرم‌افزار مکس کیو دی ای^۲ تمامی موارد به صورت نظام‌مند بررسی شد تا بتوان دستاوردها، چالش‌ها و تجارب ذکر شده در آنها دسته‌بندی و مقوله‌بندی شود. پس از آن با مرور چندباره و تلخیص و جمع مقولات نهایی شد؛ به عبارتی تحلیل مقولات با تاکید بر نقاط قوت و ضعف پروژه‌ها انجام شده و از روش «کدگذاری سه مرحله‌ای داده‌ها» (گزارش‌ها و تحقیقات) استفاده شده است (Finfgeld-Connett, 2018). این رویکرد از حیث تحلیل جامع دستاوردها و چالش‌ها و تشریح تجارب توسعه‌ای در مورد طرح و بهبود طرح‌های مشابه، همچنین توانمندسازی جوامع محلی، ارتقای روش‌های مدیریت منابع و افزایش بهره‌وری در پروژه‌های پایدار توسعه روستایی حائز اهمیت است.

1. Meta-synthesis
2. MAXQDA

تحقیقات ترویج و توسعه روستایی، دوره ۳، شماره ۱، ۱۵۷-۱۷۸، بهار و تابستان ۱۴۰۴

یافته‌ها

پس از بررسی و کدگذاری اسناد و مدارک، با تمرکز بر دستاوردها (نقاط قوت)، مشکلات (نقاط ضعف) طرح، مقولات اصلی زیر به دست آمد. برای یافتن میزان توافق پژوهشگران موضوع (براساس پژوهش، مقاله یا پایان‌نامه) در مورد هر یک از دستاوردها و نقاط ضعف طرح، در زیر درصد تکرار هر شاخص در کل گزارش‌ها و تحقیقات مرتبط با طرح آمده است.

شکل ۱: پراکنش (%) دستاوردها و مشکلات ذکر شده در گزارش‌ها و تحقیقات مرتبط با طرح حبله‌رود (منبع: نگارندگان)

بر این اساس می‌توان دریافت که مهمترین دستاوردهای طرح که مورد توافق پژوهشگران بوده است، در زمینه توانمندسازی و افزایش مشارکت، آگاهی‌بخشی و مهارت‌افزایی و ایجاد اشتغال و توسعه محلی بوده و مشکلات و نقاط ضعف به مشکلات اجرایی و انطباق بومی، همچنین مشکلات اجتماعی، مدیریتی و همکاری‌های بین‌سازمانی باز می‌گردد.

جدول ۲: دستاوردها و چالش‌های طرح در پژوهش‌های بررسی شده (منبع: نگارندگان)

ردیف	مقولات پژوهشگر	دستاوردها و نقاط قوت							چالش‌ها و کاستی‌ها		
		توانمندسازی و افزایش مشارکت	تقویت نهادهای شورایی محلی	بهبود فرهنگ و رفتار	آگاهی‌بخشی و ارتقاء مهارت‌های	همکاری‌های بین‌المللی و انتقال	ناهماهنگی سازمانی و...	عدم تناسب منابع با نیازها	مشکلات اجتماعی و فرهنگی	مشکلات در انطباق با بوم	عوارض جانبی زیست‌محیطی
۱	قنبری (۱۴۰۰)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲	بردی شیخ و همکاران (۱۴۰۰)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۳	جزی و گرشاسبی (۱۳۹۶)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	باقریان و همکاران (۱۳۹۶)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۵	رجبی (۱۳۹۵)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۶	قرنی آرانی (۱۳۹۴)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

فارسی

عوارض جانبی زیست‌محیطی	چالش‌ها و کاستی‌ها						دستاوردها و نقاط قوت						مقولات پژوهشگر	ردیف	زبان
	مشکلات در انطباق با بوم	مشکلات اجتماعی و فرهنگی	عدم تناسب منابع با نیازها	ناهماهنگی سازمانی و...	همکاری‌های بین‌المللی و انتقال	آگاهی بخشی و ارتقاء مهارت‌های	بهبود فرهنگ و رفتار	تقویت نهادهای شورایی محلی	توانمندسازی و افزایش مشارکت	اشتغال و بهبود معیشت	مدیریت یکپارچه و مشارکتی				
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	سلمانی مقدم و همکاران (۱۳۹۳الف)	۷	فارسی	
	*		*	*								سلمانی مقدم و همکاران (۱۳۹۳ب)	۸		
	*	*		*	*	*		*	*			راستین و خاتمی (۱۳۹۳)	۹		
	*	*	*	*	*			*	*			اویسی (۱۳۹۳)	۱۰		
	*	*	*	*	*			*	*			رضوانی و بدری (۱۳۸۸)	۱۱		
*	*	*	*		*			*	*	*		یاوری و همکاران (۱۳۸۵)	۱۲		
	*	*		*	*	*		*	*	*		میرکیایی (۱۳۸۵)	۱۳		
		*	*	*	*	*	*	*	*	*		مافی (۱۳۸۵)	۱۴		
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*		کارگروه اجرایی حبله‌رود (۱۳۸۵)	۱۵		
	*	*		*								سلمانی مقدم (۱۳۸۵)	۱۶		
*	*	*		*	*			*	*			حیدریان (۱۳۸۵)	۱۷		
	*	*			*	*		*	*			حسینی و همکاران (۱۳۸۵)	۱۸		
	*		*	*	*					*		الماسی (۱۳۸۵)	۱۹		
	*	*	*			*			*	*		مجتهد و حسن‌زاده (۱۳۸۰)	۲۰		
								*				باقریان و سنائی (۲۰۱۳)	۲۱		
								*				باقریان ^۱ (۲۰۱۳)	۲۲		
					*			*				باقریان و گودرزی (۲۰۱۱)	۲۳		
	*		*	*	*	*	*	*	*	*		امیراسلانی و دارگوویچ ^۲ (۲۰۱۰)	۲۴		
	*	*		*	*	*	*	*	*	*		کاظمی ^۳ و همکاران (۲۰۰۹)	۲۵		
								*				باقریان و همکاران (۲۰۰۹C)	۲۶		
								*				باقریان و همکاران (۲۰۰۹B)	۲۷		
					*			*				باقریان و همکاران (۲۰۰۹A)	۲۸		
			*	*	*	*	*	*	*	*		باقریان (۲۰۰۹)	۲۹		
*	*		*	*	*	*	*	*	*	*		فهام ^۴ و همکاران (۲۰۰۸)	۳۰		

در ادامه نقاط قوت و ضعف طرح را با تأکید بر ابعاد اجتماعی آنها تشریح می‌شود.

الف) دستاوردها و نقاط قوت

طرح حبله‌رود، یکی از پروژه‌های مهم در زمینه توسعه محلی و روستایی و حفاظت از منابع طبیعی در ایران بوده که دستاوردهای زیر

1. Bagherian
2. Amiraslani & Dragovich
3. Kazemi
4. Faham

تحقیقات ترویج و توسعه روستایی، دوره ۳، شماره ۱، ۱۵۷-۱۷۸، بهار و تابستان ۱۴۰۴
را به همراه داشته است:

مدیریت یکپارچه و مشارکتی منابع

مهم‌ترین هدف طرح حبله‌رود، احیای منابع طبیعی با مشارکت مردم منطقه بود. به‌طور قطع این طرح با بهبود نگرش مدیران دولتی در مورد مشارکت مردمی و سازمانی در توسعه پایدار، اقدام مهمی برای بهبود وضعیت منابع آب و خاک بود. این اقدامات شامل اجرای پروژه‌های آبخیزداری، احداث سدهای زیرزمینی و احیای مراتع بود. نتایج این اقدامات نشان می‌دهد که منابع آبی منطقه بهبود یافته و پوشش گیاهی مراتع، خصوصاً در شمال حوضه آبریز کمترین تغییر کاربری را داشته است. (ارجمندی، ۱۳۹۸) تا آنجایی که ارزیابی کیفی پروژه‌های اجرایی فاز اول نشان داد که اثرات بیش از ۸۱ درصد از پروژه‌ها در زمینه بهبود پوشش گیاهی، عالی و خوب ارزیابی شد. (سلیمانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۴) به‌عنوان مثال، مطالعه‌ای نشان می‌دهد که با اجرای طرح حبله‌رود، میزان بهره‌وری منابع آبی افزایش یافته و خسارات ناشی از سیلاب به‌طور قابل‌توجهی کاهش یافته است (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۲۱ و ۲۶؛ از میرکیایی، ۱۳۸۵: ۶۴۵).

غالب ساکنین مناطق تحت اجرای طرح، بر اهمیت مهار سیلاب‌ها تأکید داشته و با اجرای پروژه‌های آبخیزداری و احداث آب‌بند، میزان خسارات ناشی از سیلاب در منطقه به‌طور قابل‌توجهی کاهش یافته است. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۲۱ و ۲۶؛ از میرکیایی، ۱۳۸۵: ۶۴۵) این اقدامات باعث شده تا سیلاب‌ها بهتر مدیریت شوند؛ به‌طوری‌که ارزیابی کیفی پروژه‌های اجرایی فاز اول در زمینه تخریب آب و خاک نشان داد که تنها ۱۲ درصد از پروژه‌ها تأثیر ضعیفی داشته به ترتیب ۵۱ درصد و ۳۷ درصد اثرات عالی و خوبی بر جلوگیری از تخریب آب و خاک داشتند. (سلیمانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۳) به عبارتی با وجود اینکه ۴۶ درصد از روستاییان سیل را مهم‌ترین خطر تهدیدکننده روستا معرفی کرده بودند، با اجرای طرح در حدود ۵۰ درصد از ساکنین تأکید داشته که با کاهش تخریب اراضی، خسارات کمتری به زیرساخت‌ها و مزارع وارد شده است. (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۳) به‌علاوه پژوهش قرنی آرانی (۱۳۹۴: ۱۳۲) در روستای لزور (فیروزکوه) نشان داد که «کاهش خسارات ناشی از سیلاب به کاهش ریسک روستاییان در سرمایه‌گذاری در طرح‌های درآمدزایی خود از جمله توسعه گردشگری روستایی کمک کرده است».

نادعلی‌زاده (۱۳۹۵) در بررسی «عوامل خشکسالی حوضه حبله‌رود استان سمنان» در دوره آماری ۳۳ ساله، نشان داده که عدم مدیریت یکپارچه و کارآمد در بخش آب، کشاورزی و محیط زیست و سیاست‌های منطقه‌ای و ملی، مهم‌ترین عوامل ایجاد خشکسالی بوده است. این موضوع در طرح حبله‌رود نیز به‌خوبی مد نظر قرار گرفت و می‌توان گفت که یکی از دستاوردهای مهم این پروژه، افزایش بهره‌وری منابع آبی، احیای قنوت، چشمه‌ها و... بود. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۱۲ و ۲۱) با اجرای پروژه‌های آبخیزداری، احداث سد و بهبود سیستم‌های آبیاری (یاوری و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۵۶)، کشاورزان توانسته‌اند بهره‌وری بیشتری از منابع آبی خود داشته باشند و بیش از ۹۵ درصد ساکنین معتقدند که از کاهش اتلاف آب اثرگذار بوده است. (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۸). این امر به افزایش تولیدات کشاورزی و بهبود معیشت کشاورزان کمک کرده است.

ایجاد اشتغال و بهبود معیشت محلی

گفته شده که طرح مذکور از حیث ارتقا کیفیت زندگی، کاهش فقر و ایجاد فرصت‌های شغلی در روستاهای مورد مطالعه موفق عمل کرده است. با رویکرد مشارکتی از طریق افزایش درآمد حاصل از کشاورزی و دامداری از طریق افزایش بهره‌وری ۲۰ درصدی کشاورزی در فاز اول (سلیمانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۶)، موجب کاهش فقر (Kazemi et al., 2014: 14) و افزایش کیفیت زندگی (خوراک، پوشاک، بهداشت، آموزش، بیمه همگانی) (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۸)، بازاریابی محصولات (Amiraslani & Dragovich, 2010: 148)، خصوصاً در نمونه‌های موفق آن (مانند روستای لزور فیروزکوه) شده است. (قرنی آرانی، ۱۳۹۴: ۱۳۱-۱۳۲) در این باره ارزیابی کیفی پروژه‌های اجرایی فاز اول نشان داد که اثرات بیش از ۷۰ درصد از پروژه‌ها در زمینه بهبود کیفیت زندگی، عالی و خوب ارزیابی

بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های / عنبروی و اسکندری نسب

شد. (سلیمانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۵) در مجموع این طرح منجر به ایجاد فرصت‌های شغلی متعددی در مناطق روستایی و کاهش مهاجرت شده است (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۹؛ یآوری و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۶۰)؛ در کل حوزه آبریز شیوه تولید سنتی، محدودیت منابع آبی و زمین قابل کشت و فرسایش خاک از مهم‌ترین عواملی است که روستاییان منطقه به‌عنوان عوامل اصلی نابسامانی اقتصادی و معیشتی اشاره داشته‌اند. این فرصت‌ها شامل اشتغال در پروژه‌های آبخیزداری، احداث زیرساخت‌های محلی و توسعه بوم‌گردی (اکوتوریسم) بوده است. ایجاد این فرصت‌های شغلی به کاهش نرخ بیکاری و بهبود وضعیت اقتصادی خانوارهای روستایی کمک کرده است.

از سویی همچنان که در تحقیق مجتهد و حسن‌زاده، (۱۳۸۰: ۶۹) آمده است، ۷۵ درصد از پاسخگویان ایجاد مشاغل جدید را یکی از مطالبات خود از طرح مطرح کرده‌اند و طرح حبله‌رود نیز با ایجاد زیرساخت‌های مناسب و فراهم کردن شرایط مناسب برای کسب‌وکارهای محلی، به توسعه این کسب‌وکارها کمک کرده است. این کسب‌وکارها شامل تولید محصولات کشاورزی، صنایع دستی و خدمات گردشگری بوده است. توسعه کسب‌وکارهای محلی به افزایش درآمد خانوارها و بهبود شرایط اقتصادی منطقه کمک کرده است. به‌طور مثال، مطالعه‌ای نشان می‌دهد که اجرای طرح حبله‌رود منجر به توسعه کسب‌وکارهای محلی و افزایش درآمد خانوارهای روستایی شده است (یآوری و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۵۹).

یکی دیگر از دستاوردهای مهم طرح حبله‌رود، بهبود زیرساخت‌های محلی بوده است. این بهبود شامل احداث و بازسازی جاده‌ها، توسعه شبکه‌های آبیاری و ایجاد امکانات رفاهی و خدماتی برای جوامع محلی بوده است که باعث افزایش کیفیت زندگی و رفاه ساکنان منطقه شده است (میرکیایی، ۱۳۸۵: ۶۴۵، کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۲۶؛ یآوری و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۶۱). به‌علاوه کمبود تأسیسات زیربنایی حفظ و جمع‌آوری محصولات کشاورزی نیز از جمله عوامل اصلی نابسامانی اقتصادی در منطقه مورد تأکید بوده که در این طرح به آن پرداخته شده که در نهایت موجب افزایش درآمد و بهبود سطح زندگی افراد روستاییان منطقه شده است (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۳ و ۶۸). در واقع بهبود زیرساخت‌های روستاها باعث افزایش تعداد گردشگران و افزایش درآمد جوامع محلی می‌شود. (میرکیایی، ۱۳۸۵: ۶۴۵، کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۲۶؛ یآوری و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۶۱).

توانمندسازی و افزایش مشارکت محلی

از دستاوردهای مهم طرح حبله‌رود، افزایش مشارکت و سهم جامعه محلی در تمامی مراحل برنامه‌ریزی و مدیریت منطقه آبخیز بود. (Kazemi et al., 2014: 12) تا آنجا که بیش از ۸۱ درصد از پروژه‌های فاز اول با مشارکت عالی و خوب مردم ارزیابی شد. (سلیمانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۷) این مشارکت باعث افزایش حس تعلق و مسئولیت‌پذیری در بین مردم محلی شده و به بهبود کیفیت زندگی آنان کمک کرده است. مطالعات نشان می‌دهد که مشارکت مردمی نه‌تنها به افزایش اثربخشی طرح کمک کرده، (رجبی، ۱۳۹۵) بلکه موجب تقویت اعتماد بین دولت و جوامع محلی نیز شده است. مطالعه‌ای که به این مسئله پرداخته، اشاره دارد که استفاده از روش‌های PRA^۱ باعث شده تا مردم محلی خود را ذینفعان اصلی طرح بدانند و نقش فعالی در مدیریت و اجرای طرح برای خود قائل شوند؛ این روش‌ها باعث افزایش دانش محلی و تقویت توانمندی‌های جامعه محلی در مدیریت منابع شده است. بررسی کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران (۱۳۸۵: ۳۲)، به‌عنوان مثال در روستای لزور فیروزکوه تمرین قرق و حفاظت از مرتع به‌صورت دائمی توسط مردم به اجرا در آمد. از سویی در تحقیق مجتهد و حسن‌زاده، (۱۳۸۰: ۶۵) نیز اشاره شده که ۷۵ درصد از روستاییان به‌صورت نیروی کار و در ۶۰ درصد نیز در قالب همکاری فکری در این طرح مشارکت داشته بودند؛ در مقابل مشارکت به‌صورت نقدی ۴۳ درصد بوده که ناشی از وضعیت معیشتی ضعیف آن‌ها بوده است.

توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی زنان نیز امری مشهود بود به‌عنوان مثال توجه به نقش و وضعیت زنان به‌طور مثال تشکیل انجمن

تحقیقات ترویج و توسعه روستایی، دوره ۳، شماره ۱، ۱۵۷-۱۷۸، بهار و تابستان ۱۴۰۴

زنبورداری زنان در منطقه بود. (Amiraslani & Dragovich, 2010: 148) طرح به توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی زنان کمک کرده (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۳) و می‌توان ادعا کرد که از میان کل بازیگران شبکه حکمرانی این طرح، علاوه بر بازیگران سازمانی طرح، تشکل مردم‌نهاد زنان مهم‌ترین و اثرگذارترین بازیگران شبکه کل‌ذی‌نفعان در مدیریت مرتع شناخته شدند. (قنبری، ۱۴۰۰) این امر منجر به افزایش تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی و مشارکت زنان در فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی منطقه شده است. (راستین و همکاران، ۱۳۹۳: ۹) مطالعه مجتهد و حسن‌زاده (۱۳۸۰: ۶۶) نیز تأکید دارد که در این طرح بیش از ۴۶ از پاسخگویان بر افزایش مشارکت زنان در امور عمرانی، به‌تبع این پروژه، همچنین مشارکت ۶۶ درصدی جوانان در کلیه مراحل طرح اشاره کرده‌اند. در این زمینه یآوری و همکاران (۱۳۸۵: ۵۴۲) نیز نشان می‌دهد که زنان در فاز اول طرح نقش مهمی در اجرای برنامه‌ها و فعالیت‌های طرح داشته‌اند و توانسته‌اند به‌عنوان نیرویی مؤثر در مدیریت منابع و اجرای برنامه‌ها ایفای نقش کنند. باید متذکر شد که رضوانی و همکاران (۱۳۸۸: ۸۴) به این نتیجه رسیدند که مشارکت زنان پس از اجرای طرح گیاهان دارویی افزایش چشمگیری داشت. به‌عنوان مثال عملکرد خوب زنان در روستای لزور فیروزکوه موجب شد تا علاوه برای اولین حضور رسمی زنان در طرح کپه‌کاری و بذریاشی مراتع، آن‌ها بتوانند به‌طور مستقیم در زمینه گیاهان دارویی با سازمان ملل ارتباط برقرار کرده و در برنامه‌ریزی مشارکت کنند و زنان این روستا دستاوردهای خود را در چندین نمایشگاه استانی، ملی و بین‌المللی به نمایش بگذارند (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۱) به‌علاوه پژوهش باقری و همکاران (۱۳۹۶: ۷۰) بر افزایش کارآفرینی و اشتغال‌زایی برای زنان و تحقیق قرنی آرانی (۱۳۹۴: ۱۳۲) در روستای لزور فیروزکوه نشان داد که توجه به مشارکت زنان و جوانان لزور در ارائه نظر و استقلال رأی در تصمیم‌گیری‌ها و شنیده شدن صدای فقرا، به ایجاد اتحاد و همبستگی بین مردم و خروج این روستا از انزوا و محرومیت کمک کرده است.

تقویت نهادها و نظام شورایی محلی

ایجاد و تقویت شوراهای محلی برای مدیریت منابع آب‌وخاک و سازمان‌یابی گروه‌های فعال روستا نیز از پیامدهای این طرح بود. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۶) این شوراها شامل نمایندگان جوامع محلی، کشاورزان و مسئولان محلی بودند که نقش مهمی در تصمیم‌گیری‌ها و اجرای برنامه‌های طرح داشتند. ایجاد این شوراها باعث افزایش مشارکت محلی و بهبود مدیریت منابع در منطقه شد. مطالعه میرکیایی (۱۳۸۵: ۶۴۸) نشان می‌دهد که ایجاد شوراهای محلی نقش مهمی در افزایش مشارکت و ایجاد تشکل‌های محلی و مردمی و به‌تبع آن بهبود مدیریت منابع داشت.

از سویی طرح حبله‌رود به تقویت ساختارهای مدیریتی محلی و انعطاف‌پذیری در میان اقشار روستا نیز کمک کرد. (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۷۹؛ کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۱) این تقویت شامل آموزش و توانمندسازی مدیران محلی، ایجاد سیستم‌های مدیریتی کارآمد و فراهم کردن منابع مالی و تکنولوژیکی لازم برای مدیریت منابع بود. تقویت ساختارهای مدیریتی باعث افزایش کارایی و اثربخشی مدیریت منابع در منطقه شد. مطالعه یآوری و همکاران (۱۳۸۵: ۵۶۱) نشان می‌دهد که تقویت ساختارهای مدیریتی محلی منجر به بهبود عملکرد طرح و افزایش بهره‌وری منابع شد.

تقویت فرهنگ و رفتار زیست‌محیطی

این طرح با انجام برنامه‌های آگاهی‌بخشی و آموزش‌های زیست‌محیطی و حفاظت از منابع طبیعی توانست به افزایش آگاهی‌ها و تغییر رفتارهای جامعه محلی نسبت به حفاظت از منابع طبیعی کمک کند. مطالعه‌ای نشان می‌دهد که این طرح توانسته است فرهنگ حفاظت از منابع طبیعی را در بین جامعه محلی تقویت کند (یآوری و همکاران، ۱۳۸۵).

به‌علاوه با اجرای برنامه‌های مدیریت پسماند، کنترل آلودگی‌های آب‌وخاک و بهبود شرایط بهداشتی منطقه خصوصاً به دلیل احداث جاده و جلوگیری از ایجاد پسماندهای بخش تولید، (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۲۶) توانست به کاهش آلودگی‌های زیست‌محیطی کمک کند. مطالعه مجتهد و حسن‌زاده (۱۳۸۰: ۶۷) نشان می‌دهد که اجرای طرح حبله‌رود منجر به کاهش تخریب اراضی

بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های / عنبروی و اسکندری نسب

کشاورزی و بهبود کیفیت زندگی در منطقه شد. از سویی ارزیابی‌های اولیه نشان داد انجمن زنبورداری زنان روستای رامه (آرادان) توانستند نسبت به محیط اطراف خود و چالش‌های مرتبط مانند چرای بی‌رویه، حفاظت از گونه‌های گیاهان دارویی، عوارض جانبی سموم شیمیایی و ظرفیت چرای مراتع بسیار آگاه شوند. (Amiraslani & Dragovich, 2010: 148)

از سویی به حفظ و احیای تنوع زیستی منطقه نیز توجه ویژه‌ای داشت. این طرح با احیای مراتع و جنگل‌ها، حفاظت از زیستگاه‌های طبیعی و ایجاد مناطق حفاظت‌شده توانست با خصوصاً کاهش فشار چرای دام بر مرتع (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۲۱) به حفظ تنوع زیستی منطقه کمک کند. مطالعه نشان می‌دهد که اجرای طرح حبله‌رود با نیل به اهداف بیولوژیکی، منجر به حفظ و افزایش تنوع زیستی در منطقه شد (میرکیایی، ۱۳۸۵: ۶۴۸).

دانش‌افزایی و مهارت‌آفرینی فردی و جمعی

از دیگر دستاوردهای مهم این طرح، آموزش و آگاهی‌بخشی به جوامع محلی بود. این آموزش‌ها شامل برنامه‌های آموزشی در زمینه مدیریت منابع آب‌وخاک، کشاورزی پایدار و بهبود روابط بهره‌برداران مشاع و بهبود شرایط و درآمد کار گروهی بوده است. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۱۲ و ۱۶ و ۲۱) آموزش و آگاهی‌بخشی باعث افزایش دانش و توانمندی‌های جوامع محلی و بهبود مدیریت منابع در منطقه شده است. مطالعه‌ای نشان می‌دهد که آموزش و آگاهی‌بخشی به جوامع محلی منجر به بهبود مدیریت منابع و افزایش بهره‌وری در منطقه شده است. از آن‌رو که در حدود ۷۸ درصد از روستاییان برگزاری کلاس‌های توجیهی را مؤثرترین راه برای جلب مشارکت خود معرفی کرده بودند. (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۵) در واقع این آگاهی در مرحله اول از طریق مدیران بیرونی به تسهیلگران آموزش داده می‌شد و در مرحله بعد تسهیلگران دانش و آگاهی را به زبانی ساده به جامعه محلی منتقل می‌کردند. (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۷۸)

افزایش مشارکت جوامع محلی در تصمیم‌گیری‌های مرتبط با مدیریت منابع نیز مشهود بود. چراکه تحقیق باقریان و همکاران (۱۳۹۶: ۷۴) نشان داد که مردم تمایل زیادی به مشارکت در بعد اجتماعی نظیر تصمیم‌گیری‌ها جهت برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌های آب‌خیزداری دارند. این مشارکت شامل ایجاد شوراهای محلی و کمیته‌های مدیریتی با حضور نمایندگان جوامع محلی بود. مشارکت جوامع محلی در تصمیم‌گیری‌ها باعث افزایش حس تعلق و مسئولیت‌پذیری آن‌ها و بهبود مدیریت منابع در منطقه شده است. (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۸۰) مطالعه‌ای نشان می‌دهد که مشارکت جوامع محلی در تصمیم‌گیری‌ها منجر به افزایش اثربخشی طرح و بهبود مدیریت منابع در منطقه شده است؛ به طوری که ۸۳ درصد از مشارکت‌کنندگان در تحقیقی در روستای بهورد (گرمسار) خواستار مشارکت فکری در اجرای طرح سد و آب‌خیزداری بوده و خواستار اجرای آن مطابق با آداب و رسوم و دانش محلی خود بودند (یاوری و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۶۰-۵۵۹) به علاوه مدیریت مشارکتی حوزه آب‌خیز در ایران می‌تواند یک استراتژی مؤثر برای مدیریت پایدار منابع زمین و آب برای توسعه کشاورزی باشد. (Bagherian, 2009A: 255)

همچنین با برگزاری کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی متعدد، به افزایش آگاهی‌های عمومی و آموزش جامعه محلی کمک کرد. این آموزش‌ها شامل موضوعات مختلفی از جمله مدیریت منابع آب‌وخاک، کشاورزی پایدار، حفاظت از محیط زیست و توسعه کسب‌وکارهای محلی بود. مطالعه‌ای مجتهد و حسن‌زاده (۱۳۸۰: ۶۷-۶۵) نشان می‌دهد که برگزاری این کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی نقش مهمی در افزایش دانش و توانمندی‌های جامعه محلی از طریق تشکیل تعاونی داشت (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۱۲).

همکاری‌های بین‌المللی و انتقال تجارب

طرح حبله‌رود با همکاری سازمان‌های بین‌المللی^۱، خصوصاً در کمیته پایش و ارزیابی طرح (سلمانی مقدم، ۱۳۸۵: ۶۱۸) و ارزیابی گروه‌های بین‌المللی (میرکیایی، ۱۳۸۵-۶۴۷-۶۴۶) توانست از تجارب و دانش فنی این سازمان‌ها بهره‌مند شود. این همکاری‌ها منجر

تحقیقات ترویج و توسعه روستایی، دوره ۳، شماره ۱، ۱۵۷-۱۷۸، بهار و تابستان ۱۴۰۴

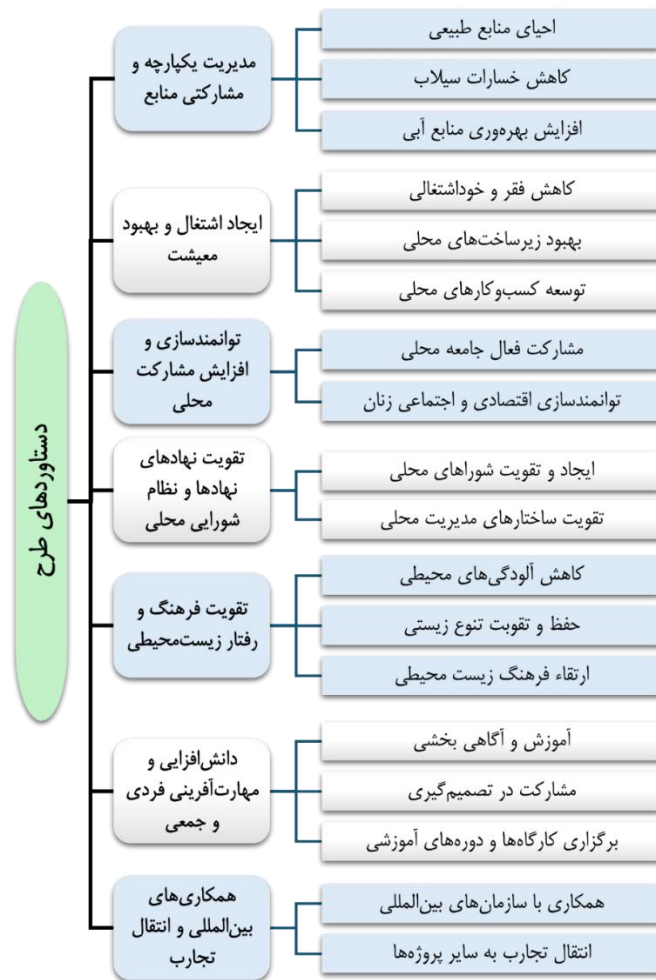
به انتقال دانش و تکنولوژی‌های جدید به کشور شد و توانست به بهبود مدیریت منابع آب‌و خاک در منطقه کمک کند. مطالعه‌ای نشان می‌دهد که همکاری‌های بین‌المللی نقش مهمی در موفقیت طرح حبله‌رود داشت (Kazemi et al., 2014: 2).

انتقال تجارب و دانش‌های کسب‌شده به سایر پروژه‌های مشابه در کشور نیز دستاورد دیگر آن بود. این انتقال تجارب باعث شد تا سایر پروژه‌ها نیز بتوانند از تجارب موفق طرح حبله‌رود بهره‌مند شوند و به بهبود مدیریت منابع طبیعی در کشور کمک کنند. این امر در گزارش کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، (۱۳۸۵: ۳۱) در خصوص روستای لزور فیروزکوه به‌خوبی مشخص است؛ چراکه این روستا به‌عنوان نمونه موفق در مجامع بین‌المللی مورد توجه قرار گرفت. هرچند باید متذکر شد که اویسی (۱۳۹۳: ۱۱۵) معتقد است که نمایش دستاوردهای طرح، خصوصاً توسط مدیران ایرانی و بین‌المللی در واقع نوعی «نمایش‌های مدیریتی» برای جذب منابع و تهیه گزارش کار در سطح ملی و بین‌المللی معرفی می‌کنند؛ تا جایی که ادعا دارد که شریک بین‌المللی طرح حتی در جلسات نیز حضور فعال نداشته و بیشتر «کارنامه‌سازی» و در راستای گزارش‌دهی دستاوردهای اجرای پایلوت طرح بود. (اویسی، ۱۳۹۳: ۱۱۶)

به‌علاوه با ایجاد همکاری‌های نزدیک با دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی، به توسعه تحقیقات و پژوهش‌های کاربردی در زمینه مدیریت منابع آب‌و خاک کمک کرده است. (میرکیایی، ۱۳۸۵: ۶۴۸) این همکاری‌ها منجر به تولید دانش و فناوری‌های جدیدی شد که می‌تواند در سایر پروژه‌های مشابه نیز مورد استفاده قرار گیرد. در کمیته راهبردی این طرح نیز از همان ابتدا با استفاده ارتباط بین محققان دانشگاهی و مجریان پروژه، به توسعه دانش و تکنولوژی‌های جدید کمک کرد (سلمانی مقدم، ۱۳۸۵: ۶۱۲).

جمع‌بندی دستاوردها و نقاط قوت:

در نمودار زیر موارد گفته شده در مورد دستاوردها و نقاط قوت مصور شده است.

شکل ۲: چالش‌ها و کاستی‌های طرح (منبع: نگارندگان)

ب) چالش‌ها و کاستی‌ها

طرح حبله‌رود، علی‌رغم دستاوردها، با چالش‌ها و مشکلات متعددی نیز مواجه بوده که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود:

ناهماهنگی سازمانی و کم‌توجهی به ظرفیت‌های بخش غیردولتی

با وجود تأکید طرح بر مشارکت و یکپارچگی نهادها و سازمان‌های دولتی و غیردولتی، یکی از مشکلات اصلی طرح حبله‌رود، ضعف در هماهنگی بین دستگاه‌های مختلف، تمرکزگرایی در تصمیم‌گیری‌ها، ضعف در هماهنگی درون‌بخشی و برخورد سلیقه‌ای مسئولین و تغییرات مدیران مسئولین بود. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۸-۳۵) این مشکل و نبود ساختار انسجام‌بخش سازمان‌های دو استان (تهران و سمنان)، (اویسی، ۱۳۹۴: ۱۱۴) باعث کاهش سرعت و کارایی طرح شد. تا آنجایی که ارزیابی کیفی اجرای فاز اول نشان داد که ۱۰۰ درصد کارشناسان و مدیران معتقد بودند اجرای طرح تأثیرات ضعیفی بر ایجاد هماهنگی بین بخشی داشته است. (سلیمانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۹) به‌عنوان مثال، عدم هماهنگی بین دستگاه‌های اجرایی، نهادهای محلی و جوامع محلی منجر به تأخیر در اجرای پروژه‌ها و کاهش اثربخشی آن‌ها شد (سلیمانی مقدم، ۱۳۸۵). براساس گزارش کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، (۱۳۸۵: ۳۳) در روستاهای وزنا و زرمان (فیروزکوه)، بسترسازی و تهیه لیست مشکلات و اولویت‌سنجی مشارکتی انجام شد. با کمک همیاران توسعه، تسهیلگری از مشاور طرح به کارشناسی دفتر ملی و سپس به شهرستان فیروزکوه تقویت گردید. در هر دو روستا،

تحقیقات ترویج و توسعه روستایی، دوره ۳، شماره ۱، ۱۵۷-۱۷۸، بهار و تابستان ۱۴۰۴

طرح‌هایی در زمینه دامداری صنعتی و انتقال آب (چشمه رخش) با اعتباری معادل ۳۰۰ میلیون تومان به‌عنوان اولویت روستاها ارائه شد. به‌دلیل عدم هماهنگی بین بخشی در زمینه کشاورزی و دام و عدم ارائه برنامه مشخص از طرف پروژه، این طرح‌ها اجرا نشدند؛ در آنجا مردم معتقد بودند که جمعیت کم در روستاها، اطلاع‌رسانی ناکافی به مردم، عدم شناخت استعدادهای منطقه، پیگیری کم از سوی اهالی و مسئولان و عدم بررسی دقیق طرح‌های پیشنهادی اشاره کرد. درنهایت پس از اجرای طرح، امامی (۱۳۹۶: ۱۱۲) در بررسی مشکلات مربوط به آب در شهرستان‌های این تأکید دارد که «مشکل اساسی این منطقه ناشی از نداشتن یک مدیریت درست و یکپارچه است». از سویی بروکرسی پیچیده و زمان‌بر ایران و از سوی دیگر ناسازگاری اسناد اصلی طرح با برنامه توسعه ملی اجتماعی و اقتصادی و امتناع در استفاده از بخش خصوصی و غیردولتی در این زمینه حائز اهمیت بود. (Kazemi et al., 2009: 14) فرآیندهای اداری پیچیده و نیاز به اخذ مجوزهای متعدد از دستگاه‌های مختلف، باعث کاهش سرعت و کارایی طرح شد (سلمانی مقدم، ۱۳۸۵: ۶۰۷). به‌علاوه رضوانی و همکاران، (۱۳۸۸: ۸۰) دریافتند که «به‌رغم تلاش‌های صورت‌گرفته برای واگذاری تصمیم‌گیری و اجرا به اجتماعات محلی، هنوز ردپای برنامه‌ریزی متمرکز گذشته در برنامه‌ریزی طرح دیده می‌شد. نظام‌های متمرکز اداری در مواردی بر تصمیم‌گیری‌های طرح تسلط داشته و به تشکل‌های مردمی اجازه مداخله در تصمیم‌گیری‌ها را نداد، یا حداقل نیازی به حضور آن‌ها در تصمیم‌گیری‌ها احساس نکردند».

مشکلات رهبری داخلی و سازماندهی خصوصاً در قالب برخورد دوگانه و ناهماهنگ بخش دولتی و غیردولتی موجب شد تا تسهیلات اطلاعات نادرست و وعده‌های بی‌مبنایی به مردم دهند؛ به‌علاوه برخوردهای چندگانه بخش دولتی با مردم و بی‌اعتمادی مردم به بخش دولتی موجب کاهش عملکرد طرح بود. (مافی، ۱۳۸۵: ۱۱۰؛ کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۸-۳۷). در این باره ۶۶ درصد کارشناسان و مدیران معتقد بودند که فاز اول طرح تأثیر ضعیف و متوسطی در شیوه برنامه‌ریزی پروژه‌ها داشته است. (سلمانی مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۹) به‌علاوه ضعف تسهیلات در ارتباط با مردم (مافی، ۱۳۸۵: ۱۱۱-۱۱۲) و به نظر رضوانی و همکاران (۱۳۸۸: ۷۶) مشکلات رهبری و سازماندهی در میان روستاییان بیشترین تأثیر منفی بر روندهای مشارکتی داشته که مهم‌ترین آن‌ها به مدیریت داخلی پروژه‌ها مربوط بوده است؛ این موارد عبارت‌اند از: «ناهماهنگی و بروز اختلاف با مدیران داخلی روستاها، ضعف در تداوم بهره‌گیری از پتانسیل‌های تعاونی به رسمیت شناخته‌شده تولید روستایی و به‌طور کلی بهره‌گیری از پتانسیل‌های موجود، ضعف در آگاه‌سازی مردم از تصمیم‌گیری‌ها و روند طرح گیاهان دارویی، قائم‌به‌ذات نبودن مدیریت داخلی و وابستگی آن به افراد خاص، برخی انعطاف‌ناپذیری‌ها در برابر مخالفت‌ها و نامالیقات و کارشکنی‌ها». به‌علاوه اویسی (۱۳۹۳) نیز با تأکید بر «بحران عقلانیت» در مدیریت این پروژه، تأکید داشت که این امر «موجب برنامه‌ریزی برای اجرای طرح‌هایی شد که تنها منحصر به دانشی خاص بود و بدون توجه به پیچیدگی‌های جوامع انسانی، برای آن‌ها طرح‌هایی را به ارمغان آورد که یا منافع محدودی برای تعداد معدودی از افراد داشت و یا با شکست مواجه شد».

عدم تناسب منابع طرح با نیازهای مردمی

با وجود اینکه دفتر برنامه عمران ملل متحد (UNDP) و دولت ایران مبالغ قابل توجهی به این طرح اختصاص دادند، اما بودجه موجود برای اجرای تمامی برنامه‌های پیش‌بینی‌شده کافی نبود. این مشکل باعث شد تا برخی از برنامه‌های طرح با تأخیر اجرا شوند یا به‌طور کامل انجام نشوند (سلمانی مقدم، ۱۳۸۵). برای برخی پروژه‌ها نیز علی‌رغم تصویب بودجه‌ای اختصاص داده نمی‌شد؛ به‌علاوه اینکه مرمت و نگهداری پروژه‌های کنترل سیل نیز هزینه‌های زیادی دارد که مردم به‌تنهایی توانایی تأمین آن را ندارند و این امر می‌تواند استمرار عملکرد سازه را تهدید کند (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۲۶)

مشکل دیگر، ناهماهنگی در تخصیص بودجه بود. بودجه‌های مختلف از منابع متفاوت تأمین می‌شدند و این ناهماهنگی در تخصیص بودجه‌ها به دلیل مشکلات در سازوکار مدیریت خصوصاً در مدیریت طرح در فاز اول؛ باعث کاهش کارایی و اثربخشی طرح شد (سلمانی مقدم، ۱۳۸۵: ۶۱۵). از سویی رضوانی و همکاران، (۱۳۸۸: ۷۹) نیز تأکید دارند «در برخی مواقع مدیران بیرونی طرح در پرداخت اعتبارات

بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های / عنبری و اسکندری نسب

به پیمانکاران محلی و شبه‌دولتی تبعیض قائل می‌شدند». به‌علاوه در بررسی کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران (۱۳۸۵: ۳۹) تأکید شده که ۶۰۰ هزار دلار سهم سازمان عمران ملل متحد در طرح هزینه نشد؛ به‌علاوه در این گزارش (۱۳۸۵: ۲۲) مشخص شد که در روستای هویر (دماوند) برخی از به برخی از اهالی در مورد تسهیلات اطلاعات ناقصی و حتی نادرستی داده شده بود؛ آن‌ها با مشارکت در طرح گردوکاری در زمین‌های زارعی از طریق دریافت تسهیلات، به امید دریافت وام کم‌بهره، به کاشت درخت اقدام کرده بودند که درنهایت در موعد سررسید پرداخت وام، با شرایط بازپرداخت متفاوتی روبرو شدند؛ این امر موجب شد تا ذهنیت آن‌ها در مورد طرح کاملاً منفی شده و مجریان اصلی طرح را عامل «بدبختی» خود معرفی کنند.

عدم انطباق با ظرفیت‌ها و ارزش‌های محلی

وجود باورهای خاص محلی، کم‌توجهی به ظرفیت‌های مردمی و مقاومت فرهنگی برخی اقشار محلی در برابر تغییرات و مشارکت دگرخواهانه طرح، عامل مهمی در عدم اتصال و یکپارچگی طرح با ارزش‌های عرفی و مردمی بود. البته بخشی از این چالش، از عدم آگاهی و شناخت کافی نسبت به اهداف و مزایای طرح نشأت می‌گرفت؛ برای مثال، زنان در روستای حصارین (فیروزکوه) مانند دیگر روستاها خود درگیر «نقش‌های کلیشه‌ای» بودند و تنها پروژه‌های خیاطی، گیاهان دارویی و پرورش قارچ و... را پیشنهاد می‌دادند. (مافی، ۱۳۸۵: ۱۰۲) از سوی حیدری‌یان (۱۳۸۵: ۵۲۶) معتقد است در بسیاری از موارد ساختار قدرت در روستاها در ابتدای کار یکی از مهم‌ترین موانع اجرای طرح بوده است. به‌علاوه نتیجه تحقیق مجتهد و حسن‌زاده، (۱۳۸۰: ۷۲) نیز اشاره دارد که در روستاییان با سطح سواد و درآمد پایین‌تر و میانگین سنی بالاتر، به‌دلیل نگرش‌های اجتماعی حاکم، ارزش کمتری برای مشارکت زنان و جوانان قائل بودند و در عمل نیز در این طرح احتمال مشارکت مردان نسبت به زنان به‌طور معناداری بیشتر بود. (Bagherian, 2013: 85) دلایل این امر می‌تواند مواردی از جمله مقاومت گروهی از مردان در برابر عملکرد موفق زنان روستای لزور فیروزکوه در پیشبرد منسجم طرح گیاهان دارویی بوده است. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۱) در این‌باره رضوانی و همکاران، (۱۳۸۸: ۸۴)، مافی (۱۳۸۵: ۱۰۱)، اویسی (۱۳۹۳: ۱۱۷) تأکید دارند که مدیران فرهنگی مذهبی و مردان روستا روستاها در تغییر وضع موجود با کارشناسان داخلی طرح همکاری خوبی نداشتند و در مجموع در تمام پروژه‌ها به‌دلیل مخالفت‌های محافظه‌کاران و نگرش‌های سنتی، مشارکت زنان نسبت به مردان کمتر بوده است. از سوی برخی نیز به‌دلیل ناآگاهی از نتایج طرح (۲۵ درصد) ناتوانی مالی (۱۸ درصد) و بی‌اعتمادی به دولت و مسئولین (۱۷ درصد) از مشارکت در طرح امتناع کنند. (مجتهد و حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۷) درنهایت اینکه قنبری (۱۴۰۰) نشان داده که با اجرای این طرح اگرچه ساختار حکمرانی مشارکتی در حوزه مدیریت مرتع شکل گرفته اما این ساختار به دلیل سرمایه اجتماعی و پایداری پایین از توانایی لازم برای اتخاذ اقدامات فوری جهت مقابله با چالش‌های مدیریت مرتع مبتنی بر حضور بازیگران و روابط همکاری آن‌ها برخوردار نبوده است.

به‌علاوه وجود اختلافات داخلی بین اعضای جوامع محلی نیز یکی دیگر از مشکلات طرح بود. این اختلافات باعث کاهش همکاری و مشارکت مردمی در اجرای طرح شد. به‌عنوان مثال، در پی روشن نشدن وضعیت پروژه‌های در اولویت مردم روستای دهنار (دماوند)، تنش‌ها در میان روستا افزایش یافت و روستاییان از ادامه مشارکت امتناع کردند (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۱۵) و اختلافات بین کشاورزان و نهادهای محلی باعث کاهش اثربخشی برنامه‌های مدیریت منابع آب‌وخاک شد (مافی، ۱۳۸۵). به‌علاوه تجربه روستای هویر (دماوند) عدم توجه به گروه‌های حاشیه‌ای موجب شد تا گروه‌های دارای توان چانه‌زنی بیشتر، در راستای انتفاع خود، طرح‌های خرد را در اولویت اجرا قرار دهند. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۲۱) حتی اویسی (۱۳۹۳: ۱۱۴) تأکید دارد که در فرایند انتخاب روستاهای پایلوت برای اجرای طرح نیز «تبعیض» وجود داشت؛ به‌عنوان مثال «در یک بازه زمانی مشخص درحالی‌که طرح زنبورداری روستای قالیباف به دلیل عدم توجیه اقتصادی رد می‌شود، اما چند کیلومتر آن‌سوتر و در روستای رامه (آرادان)، طرح زنبورداری به تصویب می‌رسد و از طرق مختلف بودجه به این طرح تزریق می‌شود و به دفعات مدیران ارشد سازمان ملل و مهمانان خارجی آن‌ها اقدام به بازدید از این طرح کرده‌اند». (اویسی، ۱۳۹۳: ۱۱۵)

عدم انطباق با بوم و دانش محلی

عدم تطابق پروژه‌ها با شرایط محلی، خصوصاً استفاده از تکنولوژی‌های وارداتی نامنطبق با شرایط محلی و استفاده نادرست از دانش بومی توسعه پایدار نیز یکی دیگر از مشکلات طرح بود. (Kazemi et al., 2014: 14) این موضوع باعث کاهش اثربخشی طرح و افزایش هزینه‌ها شد. تا آنجایی که ارزیابی کیفی اجرای فاز اول نشان داد که ۶۶ درصد کارشناسان و مدیران معتقد بودند که طرح تأثیرات ضعیفی در برنامه‌ریزی اکوسیستمی داشته و تنها ۳۳ درصد این اثرات را متوسط ارزیابی کردند. (سلیمانی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۹) به‌عنوان مثال، برخی از تجهیزات وارداتی برای شرایط آب و هوایی منطقه مناسب نبودند و باعث کاهش بهره‌وری طرح شدند؛ از جمله می‌توان به احداث ایستگاه هواشناسی آرو (دماوند) اشاره کرد که در طرح استفاده نشد و در سال ۱۳۸۵ به سازمان هواشناسی واگذار شد. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۱۳) به‌علاوه در روستاهای وزنا و زرمان (فیروزکوه)، در بخش منابع طبیعی پروژه، به دلیل عدم توجه به شرایط اقلیمی منطقه و نظارت ناکافی بر نحوه کاشت، بذرهای نهال گردو و بذرهای یونجه به‌درستی انتخاب نشدند و متناسب با نیازهای منطقه نبودند. این مسئله منجر به خشک شدن بذرها و عدم موفقیت در کشت درختان و گیاهان شد. (همان: ۳۳) به‌علاوه به لحاظ عملیاتی تفکیک حوزه پایلوت به سه بخش، به نام‌های «آبخیزداری» در شمال، «کشاورزی» (آبیاری و زهکشی) در میانه و بیابان‌زدایی در پایین‌دست موجب تشدید ناهماهنگی‌های بین‌بخشی شد. (همان: ۳۷) این امر در بررسی روستاهای پایلوت طرح دز شهرستان دماوند توسط لطیفه (۱۳۹۳) نیز به‌خوبی بیان شده که برنامه‌های آب‌و‌خاک نتوانسته باعث اشتغال‌زایی (در بخش کشاورزی و حوزه‌های وابسته)، ایجاد درآمد، جذب سرمایه‌های محلی و غیرمحلی به‌عنوان شاخص‌های ماندگاری جمعیت در روستا شود؛ به‌طوری‌که حدود ۹۰ درصد جمعیت از روستاییان به شهرهای مجاور مهاجرت نموده‌اند.

دیگر نقطه‌ضعف، کمبود تجهیزات مدرن برای اجرای برنامه‌های پیش‌بینی‌شده بود. این مشکل باعث کاهش کارایی و اثربخشی طرح شد. به‌عنوان مثال، کمبود تجهیزات مدرن برای اجرای پروژه‌های آبخیزداری و آبیاری نوین باعث کاهش بهره‌وری منابع آبی شد. به‌علاوه در این اجرای طرح به متخصصین آموزش‌دیده آب‌و‌خاک کم‌توجهی شده است. به‌علاوه آماده‌سازی و آموزش مدیران و کارشناسان به رهیافت مدیریت و برنامه‌ریزی مشارکتی در عمل و در میدان از دیگر ضعف‌ها بوده چراکه آن‌ها در برنامه‌ها حضوری منفعل و منقطع داشته بودند. (حیدری‌یان، ۱۳۸۵: ۵۲۶) به‌علاوه انجام مانیتورینگ فیزیکی که در سند طرح پیش‌بینی‌شده بود با انتخاب تعداد محدودی پایلوت (هشت روستا در بخش شمالی) همخوانی نداشته و هیچ‌گاه نیز اقدامی برای آن صورت نگرفت. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۷)

روند ناقص انتقال دانش و اطلاعات به روستاییان در تحقیقاتی همچون رضوانی و همکاران، (۱۳۸۸: ۸۱) مورد تأکید است؛ به‌طوری‌که یکی از ضعف‌های کارشناسان و مدیران داخلی پروژه‌ها، ارائه یکسان روش‌های انتقال دانش و اطلاعات برای سطوح متفاوت فکری روستاییان بوده که در برخی موارد نتوانسته مشارکت همگانی روستاییان را جذب و با خود همراه کنند. از طرفی عدم احساس نیاز آن‌ها به آگاه‌سازی روستاییان از اهداف و روند پروژه‌ها (به دلایلی از جمله کمبود وقت و ترس از مخالفت مخالفان و توجیه نبودن آن‌ها) پروژه‌های مشارکتی را با معضل تبدیل شدن به پروژه‌های پیمانکاری صرف روبه‌رو کرده بود. درواقع این فرایند پیش‌شرط فعالیت‌های مشارکتی، یعنی توافق بر روی اصول و اهداف مشترک، به‌علاوه شناخت موارد مخالفت و عدم توافق، نقض شده است. از سویی در بررسی کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، (۱۳۸۵: ۱۷ و ۲۱) در چند روستا به‌خوبی اشاره کرده که همیاران انتخاب‌شده برای اعزام به دماوند توسط اعزامی روستا انتخاب نشده بودند و نتوانستند دانش و آگاهی مناسبی در مورد طرح به اعضا منتقل کنند و پس از مدتی از فعالیت کناره‌گیری کردن؛ این امر شاید به دلیل حس برتری و قدرتی بوده که در این افراد به وجود آمده و مانع از برقراری ارتباط مؤثر آن‌ها با افراد می‌شده بود. درنهایت اینکه نگرش‌ها نسبت به طرح نیز می‌توانست بر مشارکت افراد اثرگذار باشد؛ در این باره باقریان و همکاران (۲۰۰۹: ۴۳۹) افرادی که برنامه را عادلانه‌تر تلقی می‌کردند، افرادی که از پروژه‌های قبلی رضایت بیشتری داشتند، نهایتاً افرادی که به‌طور داوطلبانه به طرح پیوسته بودند، احتمال بیشتری داشت که در فعالیت‌های طرح شرکت کنند.

بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های / عنبری و اسکندری نسب

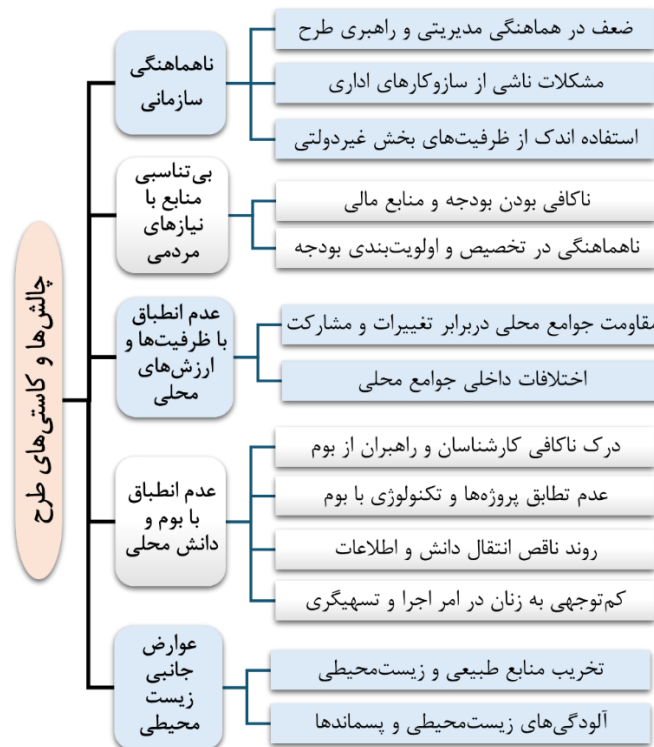
کم‌اهمیتی طرح‌های زنان و کمبود (نبود) تسهیلات زن نیز در بررسی کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، (۱۳۸۵: ۱۲ و ۲۶) مورد توجه بوده تا جایی که در چند روستا (به‌عنوان مثال روستاهای آرو و حصارین) طرح‌های پیشنهادی از سوی زنان و جوانان، علی‌رغم حضور قابل توجه آنان پیگیری نشد از این امر موجب شد تا این گروه از مشارکت در طرح‌ها امتناع کنند. به‌علاوه در روستای لزور علی‌رغم حضور زنان در کمیته هماهنگی روستا، حضور و توان تصمیم‌گیری آنان در مسائل عمومی کم‌رنگ بود. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۱) از سویی مافی (۱۳۸۵: ۱۰۱) تأکید دارد که با توجه به اهمیت زنان در توسعه مشارکتی و برگزاری کارگاه‌های متعدد برای آموزش‌های اختصاصی زنان، هیچ تسهیلاتی زنی برای این کارگاه‌ها اختصاص داده نشده بود و غالباً یک تسهیلاتگر مرد برای روستا در نظر گرفته می‌شد که با توجه به جامعه سنتی روستاها، نبود تسهیلاتگر زن می‌تواند مانع از مشارکت زنان در فعالیت‌های طرح شده باشد.

عوارض جانبی زیست‌محیطی

باوجود تلاش‌های صورت‌گرفته برای حفاظت از منابع طبیعی، در برخی از مراحل اجرای پروژه، تخریب منابع طبیعی و زیست‌محیطی مشاهده شد. این تخریب‌ها ناشی از عدم آگاهی کافی از روش‌های پایدار مدیریت منابع بود به‌عنوان مثال تعجیل در احداث طرح جاده «می‌زارع» در روستای دهنار (دماوند)، بدون بررسی و کارشناسی دقیق منطقه باعث تخریب محیط زیست شده و تنش‌ها در میان روستا افزایش یافت و روستاییان از ادامه مشارکت امتناع کردند (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۱۵) یکی دیگر از مشکلات طرح حبله‌رود، آلودگی‌های زیست‌محیطی ناشی از برخی از فعالیت‌های طرح بود؛ به این دلیل که در برخی پروژه‌ها مطالعات پشتیبان وجود نداشت و یا اینکه در اجرا به مطالعات توجهی نمی‌شد (همان: ۳۸).

جمع‌بندی چالش‌ها و کاستی‌ها:

در نمودار زیر موارد گفته شده در مورد چالش‌ها و کاستی‌ها مصور شده است.

شکل ۳: چالش‌ها و کاستی‌های طرح (منبع: نگارندگان)

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در مجموع می‌توان گفت که طرح حبله‌رود با بهره‌گیری از رویکردهای نوین در مدیریت منابع آب‌و‌خاک و مشارکت فعال جوامع محلی، توانسته است به نتایج قابل توجهی در زمینه توسعه پایدار دست یابد. این طرح با توجه به تجارب به‌دست‌آمده می‌تواند به‌عنوان الگویی

تحقیقات ترویج و توسعه روستایی، دوره ۳، شماره ۱، ۱۵۷-۱۷۸، بهار و تابستان ۱۴۰۴

موفق برای سایر پروژه‌های توسعه‌ای در کشور مطرح شود. مشارکت مردمی، آموزش و آگاهی‌بخشی، حمایت‌های دولتی و استفاده از فناوری‌های نوین از جمله عوامل کلیدی در موفقیت این طرح بوده‌اند. پروژه حبله‌رود با وجود موفقیت‌های چشمگیر، با چالش‌ها و مشکلات متعددی در مراحل برنامه‌ریزی و اجرا مواجه شد. بررسی این مشکلات و درس‌های حاصل از آن، می‌تواند به بهبود برنامه‌های توسعه‌ای آتی کمک کند. اهمیت هماهنگی بین‌بخشی، تأمین منابع مالی کافی، افزایش آگاهی و مشارکت جوامع محلی، استفاده از تکنولوژی‌های مناسب و بومی و حفاظت از محیط زیست از جمله نکات کلیدی هستند که باید در برنامه‌های توسعه‌ای آینده مورد توجه قرار گیرند. درنهایت درس‌آموخته‌های برگرفته از طرح مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک حبله‌رود حاکی از آن است که در امر توسعه اجتماعات محلی باید به نکات زیر توجه داشت:

- **ایجاد سازوکارهای هماهنگی بین‌بخشی و بین دستگاهی:** این سازوکارها باید شامل جلسات منظم بین نمایندگان دستگاه‌های مختلف، نهاد‌های محلی و جوامع محلی باشد. از سویی برنامه‌ریزی منظم برای آگاه‌سازی بخش‌های شهرستانی و استانی در خصوص اهداف طرح و تدوین نحوه همکاری بخش‌ها در اجرای برنامه‌های توسعه‌ای ضروری است.
- **تعدیل سازوکارهای اداری:** برای افزایش کارایی پروژه‌های توسعه‌ای، تعدیل بروکراسی، تسهیل فرآیندهای اداری، همچنین انعطاف‌پذیری بیشتر مدیران و کارشناسان و طراحان داخلی طرح ضروری است. (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۸۴) این کار می‌تواند با ساده‌سازی مراحل اداری و حذف نیاز به اخذ مجوزهای متعدد از ستاد ملی و واگذاری به ستادهای محلی و استانی انجام شود.
- **تأمین مالی و تخصیص بودجه متناسب:** برای جلوگیری از مشکلات مالی، برنامه‌ریزی مالی دقیق و شفاف ضروری است. این برنامه‌ریزی باید شامل تعیین دقیق بودجه‌های مورد نیاز، منابع تأمین بودجه و نحوه تخصیص آن‌ها باشد. به‌علاوه تشکیل صندوق مالی مشترک برای طرح که با صندوق‌های محلی ارتباط برقرار کند و بر اساس ضرورت اجرای طرح و اولویت‌های مردمی تخصیص بودجه دهد. مدیریت صندوق باید به‌صورت مشترک بین بخش‌های محلی، شهرستانی، استانی و درنهایت ملی باشد. این مهم پس از تصویب نیاز به دستورالعمل اجرایی دارد که در تدوین برنامه استراتژیک طرح پیش‌بینی گردد. به‌علاوه تحقیق باقری و همکاران (۱۳۹۶: ۷۴) به‌خوبی نشان می‌دهد که در طرح‌های این‌چنینی که جامعه هدف کشاورزان خرده‌پا هستند، تأکید بر مشارکت اجتماعی به‌جای مشارکت مالی و اقتصادی بسیار مؤثرتر است و لازم است دولت به تأمین مالی کافی اقدام کند. همچنین برای افزایش کارایی پروژه‌ها، هماهنگی در تخصیص بودجه‌ها از منابع مختلف ضروری است. این هماهنگی می‌تواند با ایجاد یک سیستم مدیریتی واحد برای نظارت بر اجرا تخصیص و استفاده از بودجه‌ها انجام شود. تشکیل و رسمیت یافتن صندوق‌های محلی توسط بخش دولتی و امکان عقد قراردادهای اجرایی، پرداخت تسهیلات و ضمانت‌های مالی فراهم شود. این اقدام می‌تواند موجب برقراری مدیریت مالی واحد و تسهیل اجرای فعالیت‌های روستایی گردد. به‌علاوه سرمایه‌گذاری بر روی پروژه‌های اشتغال‌زا و صنایع کوچک و رفع موانع قانونی به‌منظور حمایت از اقشار فقیر و کم‌درآمد ضروری است. (کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران، ۱۳۸۵: ۳۹)
- **برنامه‌های آموزشی و آگاهی‌بخشی:** برای موفقیت استراتژی توسعه مشارکتی در این پروژه، یک همکاری بین شرکت‌کنندگان محلی و اداره مدیریت حوزه آبخیز مورد نیاز بود؛ به‌طوری‌که رجبی (۱۳۹۵) نشان داد که منابع طبیعی با تکیه بر توانمندسازی و توان‌افزایی جوامع محلی و مشارکت آنان در مراحل تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری، اجرا و پایش به‌عنوان یکی از راهکارهای حفاظت بهتر منابع طبیعی بوده است. از سویی برای این همکاری، شرکت‌کنندگان باید دانش کافی در مورد برنامه، از نظر اهداف، اجزا، عملکرد و دانش عمومی برنامه داشته باشند؛ چراکه دانش، آگاهی، نگرش‌ها و رفتار چهار جزء مرتبط با اقدامات فردی هستند. (Bagherian, et al., 2011: 328) از این‌رو با توجه به اینکه مشارکت زمینه‌ای اجتماعی دارد، «مهارت‌های رهبری و سازماندهی در میان روستاییان» بیشترین اهمیت را می‌تواند داشته باشد و برای افزایش آگاهی و مشارکت جوامع محلی، برگزاری برنامه‌های آموزشی و آگاهی‌بخشی ضروری است. این برنامه‌ها باید شامل موضوعاتی مانند مزایای پروژه، روش‌های نوین کشاورزی و بهره‌برداری از منابع طبیعی باشد. به‌علاوه یکی از عوامل مهم افزایش اثربخشی پروژه‌های مشارکتی «فرایند تخصیص منابع و دانش و اطلاعات

بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های / عنبري و اسکندري نسب

به روستاییان» است تا «آگاهی روستاییان از حقوق قانونی و توانمندی‌هایشان برای تغییر» افزایش یابد. (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۸۴)

- شبکه‌سازی و استفاده از ظرفیت‌های همیارانه و مدیریتی محلی: برای افزایش مشارکت جوامع محلی در تصمیم‌گیری‌ها و اجرای پروژه‌ها، ایجاد تشکل‌ها و شوراهای محلی با حضور نمایندگان جوامع محلی ضروری است. این شوراهای باید نقش فعالی در تصمیم‌گیری‌ها و نظارت بر اجرای پروژه‌ها داشته باشند؛ زیرا با کاربردی حکمرانی هم‌گرا (یوسفوند و همت، ۱۴۰۴)، جوامع محلی به مشارکت و تشکلیابی تمایل زیادی دارند؛ هرچند می‌بایست اختلاف‌سلیقه‌ها و منافع مالی در آن لحاظ گردد. (راستین و همکاران، ۱۳۹۳: ۸) به‌علاوه کاظمی و همکاران (۲۰۰۹: ۱۷) تأکید دارند که استراتژی‌های حمایتی و حفاظتی هزینه بیشتری نسبت به شبکه‌سازی برای توانمندسازی رویکرد مشارکتی در نهادهای دولتی دارند و می‌تواند علاوه بر استفاده از دانش و ظرفیت‌های بومی، بخش خصوصی و غیردولتی را به مشارکت ترغیب کند.

- استفاده از ظرفیت‌های اقشار محلی از جمله زنان و جوانان: با بررسی مطالعات جهانی می‌توان گفت که مدیریت حوزه‌های آبخیز کشور و توسعه منابع آب‌و خاک، بدون توجه به نقش بهره‌برداران محلی، این تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌ها را با ناکامی مواجه خواهد نمود و در درازمدت آثار و تبعات منفی زیادی بر جای خواهد گذاشت. (باقری و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۴) تأکید بر گروه‌ها و نهادهای بومی مانند هیئت‌های مذهبی زنان و گروه‌های داوطلب بسیار مؤثر خواهد بود. به‌علاوه در خصوص پروژه‌های پیشنهادشده توسط زنان و جوانان، به دلیل اثربخشی و توانمندی‌ها، باید حمایت بیشتری صورت گیرد، زیرا اثرگذاری بیشتری در جامعه دارد.

- استفاده از دانش بومی: برای افزایش اثربخشی پروژه‌ها، استفاده از تکنولوژی‌های متناسب با بوم ضروری است. این کار می‌تواند با تحقیق و توسعه تکنولوژی‌های بومی و تطبیق تکنولوژی‌های وارداتی با شرایط محلی انجام شود. به‌علاوه شرح خدمات مطالعات تفصیلی و اجرایی بر اساس نیاز منطقه، نه فقط بر اساس مطالعات توجیهی، بلکه براساس واقعیت‌های بررسی‌شده در میان جامعه محلی باشد. از سویی مطالعه در مورد جامعه محلی نیز باید در دستور کار قرار گیرد؛ زیرا باقریان^۱ (۲۰۱۳: ۸۵) با مطالعه مشارکت در این پروژه، به‌خوبی نشان می‌دهد که مطالعه نگرش‌های فردی همچنان برای درک رفتار مشارکتی گروه‌های خاص مهم است؛ چراکه مطابق با نظریه مبادله اجتماعی^۲، نیت‌های رفتاری مردم در مورد مشارکت در این طرح مستقیماً به بسیاری از متغیرهای نگرشی مربوط می‌شود. درنهایت استفاده از تکنولوژی‌های نوین و بومی از این امر نتیجه می‌شود؛ برای افزایش کارایی استفاده از تکنولوژی‌های نوین و بومی، برگزاری دوره‌های آموزشی روزآمد برای تسهیلگران و جوامع محلی ضروری است. این دوره‌ها باید شامل موضوعاتی مانند نحوه استفاده از تجهیزات مدرن و روش‌های نوین مدیریت منابع باشد.

حامی مالی

بنا به اظهار نظر نویسنده مسئول، این مقاله حامی مالی نداشته است.

سهام نویسندگان در پژوهش

بنا به اظهار نظر نویسنده مسئول، سهم نویسندگان برابر است.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که مقاله مستخرج از پژوهش مستقل آن‌ها بوده و هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان از همه افراد، به دلیل مشاوره و راهنمایی علمی و مشارکت آنها در این مقاله تشکر و قدرانی می‌نمایند.

1. Bagherian
2. Social Exchange Theory

منابع

- ارجمندی، امین. (۱۳۹۸). بهینه‌سازی کاربری اراضی با در نظر گرفتن معیارهای اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی در حوزه آبخیز حبله‌رود. رساله دکتری تخصصی در رشته مهندسی کشاورزی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده کشاورزی.
- امامی، زهرا. (۱۳۹۶). بررسی نقش مدیریت یکپارچه منابع آب بر توسعه پایدار منطقه‌ای (مورد مطالعه: حوزه آبخیز حبله‌رود). پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی.
- اویسی، داود. (۱۳۹۳). بررسی تأثیر عوامل روانشناختی اجتماعی بر میزان موفقیت پروژه‌های توسعه روستایی با تأکید بر نقطه اتصال عوامل انسانی طرح و جامعه محلی (نقد نظریه توسعه مشارکتی چمبرز - رابرت). پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته جامعه‌شناسی، رشت: دانشگاه گیلان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- باقریان، رضا؛ گودرزی؛ مسعود؛ ثنایی طرهبه، مجید؛ و باقریان کلات، علی. (۱۳۹۶). بررسی ابعاد مشارکت مردم در طرح‌های آبخیزداری با استفاده از روش تحلیل عاملی. مجله علوم و مهندسی آبخیزداری ایران. ۱۱(۳۶)، ۷۵-۹۶.
- ببینگتون، آنتونی. (۱۴۰۰). میکایل سرنیا. دردیوید سایمون، پنجاه متفکر کلیدی توسعه، ترجمه مهدی فرهمندنژاد، تهران: نشر ثالث.
- بردی شیخ، واحد؛ سعیدالدین، امیر؛ عبداللهیان، حمید؛ زارع، آرش؛ اسدی نلیوان، امید؛ و الوندی، احسان. (۱۴۰۰). واکوی ظرفیت‌ها و محدودیت‌های تحقق مدیریت جامع آبخیزها (مطالعه موردی: حوزه آبخیز حبله‌رود، گورسفید)، هفدهمین کنگره علوم خاک ایران و چهارمین همایش ملی مدیریت آب در مزرعه، کرج.
- برفی‌زاده، لیلا؛ و سواری، مسلم. (۱۳۹۹). نقش مشارکت اجتماعی در توسعه پایدار روستایی. چهارمین کنفرانس بین‌المللی مهندسی کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست، تهران.
- جزی، هوشنگ؛ گرشاسبی، پرویز؛ و جمشیدی، زهره. (۱۳۹۶). طرح مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک حبله‌رود (گزارش مرور پایانی). تهران: نشر پونه.
- چمبرز، رابرت (۱۳۹۷) توسعه روستایی: اولویت‌بخشی به فقرا (حمایت از اقشار آسیب‌پذیر). ترجمه مصطفی ازکیا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حسینی، سیدمحمود؛ فهام، الهام؛ و درویش، امیرکیوان. (۱۳۸۵). بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت جوامع محلی در مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک در حوزه آبخیز حبله‌رود: مطالعه موردی روستای ارو. سمینار برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی آب‌و خاک کشور، سمنان.
- حیدری‌بان، سیداحمد. (۱۳۸۵). ضرورت‌ها، دلایل و اهداف مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک: مطالعه موردی طرح حبله‌رود. سمینار برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی آب‌و خاک کشور، سمنان.
- راستین، محمد، خاتمی، سیدوحید، نوچه، محمدهادی، میرعماد، سیدحسن و گلیوری، احمد. (۱۳۹۳). نقش توانمندسازی زنان در مدیریت پایدار منابع طبیعی (مطالعه موردی: روستای فروان در طرح بین‌المللی مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک حبله‌رود - استان سمنان). همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی، مشهد.
- رجبی، محمدرضا. (۱۳۹۵). بررسی نقش توانمندسازی جوامع محلی در مدیریت پایدار منابع طبیعی (مطالعه موردی حوزه رامه در طرح بین‌المللی مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک حبله‌رود استان سمنان - شهرستان آرادان). پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته مهندسی منابع طبیعی - بیابان‌زدایی، سمنان: دانشگاه سمنان، دانشکده کویرشناسی.
- رضوانی، محمدرضا؛ بدری، سیدعلی؛ سلمان، محمد؛ و قرنی آرانی، بهروز. (۱۳۸۸). تحلیل عوامل مؤثر بر الگوی مشارکتی توسعه روستایی (مطالعه موردی: حوضه آبخیز حبله‌رود). فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۴۱(۶۹)، ۸۶-۶۷.
- سلمانی مقدم، محمد. (۱۳۸۵). چالش‌های مدیریتی و هماهنگی بین بخشی و فرابخشی پروژه‌های فاز اول طرح حبله‌رود. سمینار برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی آب‌و خاک کشور، سمنان.
- سلمانی مقدم، محمد؛ نوری دشتیان، مریم؛ و جزی، هوشنگ. (۱۳۹۳). نقش مشارکت مردمی در توسعه پایدار مناطق روستایی (پژوهش موردی تجارب طرح حبله‌رود)، سومین همایش ملی توسعه پایدار روستایی، همدان.
- سلمانی مقدم، محمد؛ منصور، محمدرضا؛ و جزی، هوشنگ. (۱۳۹۳). طرح مدیریت پایدار منابع آب‌و خاک حبله‌رود (مروری بر فاز اول). تهران: انتشارات پونه.
- طالب، مهدی؛ و موسی عنبری. (۱۴۰۳). جامعه‌شناسی روستایی: بررسی ابعاد تغییر در روستاهای ایران. ویراست دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- قرنی آرانی، بهروز. (۱۳۹۴). بررسی کمی نقش برنامه‌ریزی مشارکتی در کاهش فقر روستایی مورد شناسی: شهرستان فیروزکوه، روستای لزور. جغرافیا و آمایش شهری منطقه‌ای، ۱۵(۵)، ۱۱۷-۱۳۶.
- قنبری، فاطمه. (۱۴۰۰). ارزیابی حکمرانی مشارکتی در مراتع با استفاده از رویکرد تحلیل شبکه‌های اجتماعی (مطالعه موردی: دینفغان طرح حبله‌رود در شهرستان آرادان استان سمنان). پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته مدیریت مرتع. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده منابع طبیعی و علوم دریایی.

بازخوانی اجتماعی تجارب طرح‌های / عنبروی و اسکندری نسب

کارگروه اجرایی حبله‌رود استان تهران. (۱۳۸۵). [بررسی اجمالی نتایج حاصله از اجرای طرح ملی حبله‌رود در استان تهران](#). سمینار برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی آب‌و‌خاک کشور، سمنان.

کریمی سنگچینی، ابراهیم؛ اونق، مجید؛ سعدالدین، امیر؛ ضرغامی، مهدی؛ و ویس‌کرمی، ایرج. (۱۴۰۰). [ارائه مدل مدیریت جامع منابع آب و خاک حوضه رودخانه، حبله‌رود با استفاده از رویکرد پویایی سامانه](#). پژوهشنامه مدیریت حوزه آبخیز، ۱۲(۲۳)، ۱۱۹-۱۲۹.

لطیفه، ناهید. (۱۳۹۳). نقش برنامه‌های آب‌و‌خاک در پایداری و تثبیت جمعیت روستاها؛ مطالعه موردی روستاهای شهرستان دماوند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

الماسی، ضیاء‌الدین. (۱۳۸۵). [رویکرد حقوق بشر به برنامه‌ریزی مشارکتی با تکیه بر تجارب روش‌شناختی طرح مدیریت یکپارچه منابع آب‌و‌خاک حبله‌رود](#). سمینار برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی آب‌و‌خاک کشور، سمنان.

مافی، فاطمه. (۱۳۸۵). [بررسی وضعیت و دستاوردهای زنان در فاز اول طرح مدیریت آب‌و‌خاک حبله‌رود](#). سمینار برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی آب‌و‌خاک کشور، سمنان.

مجتهد، احمد و حسن‌زاده، علی. (۱۳۸۰). [پایش و ارزیابی طرح‌های یکپارچه توسعه روستایی: مطالعه موردی حوزه آبریز حبله‌رود](#). اقتصاد کشاورزی و توسعه، ۹(۳۶)، ۴۵-۷۴.

میرکیایی، سیدهادی. (۱۳۸۵). [طرح مدیریت پایدار منابع آب‌و‌خاک حبله‌رود](#). سمینار برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی آب‌و‌خاک کشور، سمنان. نادعلی‌زاده، علی. (۱۳۹۵). [پایش خشکسالی و اهمیت‌سنجی علل بروز خشکسالی \(مورد مطالعه: حوضه حبله‌رود استان سمنان\)](#). پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته مهندسی کشاورزی. سمنان: دانشگاه سمنان، دانشکده کویرشناسی.

یاوری، غلامرضا؛ خلیلی، محمود؛ و میرکیایی، سیدهادی. (۱۳۸۵). [بررسی اثرات اقتصادی و اجتماعی طرح ملی حبله‌رود به روش PRA در روستای پایلوت شهرستان گرمسار: مطالعه موردی روستای بهورد](#). سمینار برنامه‌ریزی توسعه مشارکتی آب‌و‌خاک کشور، سمنان.

یوسفوند، سامان؛ و همت، سارا. (۱۴۰۴). [مسئله حکمرانی قوانین برنامه توسعه در ایران: حکمرانی ناهم‌گرا و کم‌توجهی به امر اجتماعی](#). توسعه محلی (روستائی-شهری). توسعه محلی (روستائی-شهری)، ۱۷(۱)، ۷-۲۵.

Amiraslani, F., & Dragovich, D. (2010). [Cross-sectoral and participatory approaches to combating desertification: The Iranian experience](#). Natural Resources Forum, 34, 140-154.

Bagherian, R. & Sanaei, M. (2013). [A Social Exchange Approach to people's participation in sustainable management of water resources programs in Iran](#), International Conference on Energy, Regional Integration and Socio-economic Development 5817, EcoMod.

Bagherian, R. (2009). [Factors Affecting Variation in Levels of Participation in Watershed Management Programs in Iran](#). Ph.D Thesis Universiti Putra Malaysia.

Bagherian, R. (2013). [Analyzing local community participation in watershed management programs in Iran](#). Applied Science Reports, 1(3), 79-86.

Bagherian, R., Bahaman, A. S., Asnarulkhadi, A. S. & Ahmad, S. (2009C). [Community Participation in Watershed Management Programs](#). Journal of Social Sciences, 5(3), 251-256.

Bagherian, R., Goodarzi, M. M., & Shadfar, S. (2011). [Relationship between attitude toward watershed management programs and level of participation](#). Middle-East Journal of Scientific Research, 9(3), 324-329.

Bagherian, R., Samah, B., Samah, A. A., & Ahmad, S. (2009A). [A social exchange approach to people's participation in watershed management programs in Iran](#). European Journal of Scientific Research, 34(3), 428-441.

Bagherian, Reza and Samah, Bahaman and Samah, Asnarulkhadi Abu and Ahmad, Shamsuddin, (2009B) [A Social Exchange Approach to People's Participation in Watershed Management Programs in Iran](#). European Journal of Scientific Research, 34(3), 428-441.

Cernea, M. M. (Ed.). (1985). Putting people first. Sociological variables in rural development. New York: Oxford University Press.

Chambers, R. (1997) Whose Reality Counts? Putting the first last. London: Intermediate Technology Publications.

Faham, E., Hosseini, S. M. & Darvish, A. K. (2008). [Analysis of Factors Influencing Rural People's Participation in National Action Plan for Sustainable Management of Land and Water Resources in Hable-Rud Basin, Iran](#). American Journal of Agricultural and Biological Sciences, 3(2), 457-461.

Finfgeld-Connett, D. (2018). A guide to qualitative meta-synthesis (Vol. 10). New York, NY, USA.

Finlayson, K. & Dixon, A. (2008). [Qualitative meta-synthesis: a guide for the novice](#). Nurse Researcher, 15(2), 59-71.

Kazemi, M. Malek Mohammadi, I. Samari. D (2009). [Sustainable management of natural resources and extension strategies: an application of ANP](#). ISAHP2009 Proceedings. University of Pittsburgh, Pittsburgh, 19.

United Nations. (2000). [Millennium Development Goals \(MDGs\)](#).

United Nations. (2015). [Sustainable Development Goals \(SDGs\)](#).

United Nations Development Programme (UNDP). (2020). [Human development report 2020](#).

Walsh, D., & Downe, S. (2005). [Meta-synthesis method for qualitative research: a literature review](#). Journal of advanced nursing, 50(2), 204-211.